

Naar een vitale samenleving

Bloei & groei

*Een christendemocratische visie op het
verdienvermogen van Nederland*

| **Bloei & groei**

Een christendemocratische visie op het
verdienvermogen van Nederland

Publicatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA en het Wilfried Martens Centre for European Studies.

Het Wetenschappelijk Instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het Wetenschappelijk Instituut geeft gedocumenteerde adviezen over hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van de leden van het CDA in vertegenwoordigende lichamen. Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage vanuit het Europees Parlement. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, het Martens Centre en het Europees Parlement zijn niet verantwoordelijk voor feiten en meningen in de publicatie of voor gevolgen door het gebruik van de informatie in de publicatie.

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Postbus 30453, 2500 GL Den Haag

Telefoon (070) 3424874

Email wi@cda.nl

Internet www.cda.nl/wi

Facebook www.facebook.com/wicda

ISBN/EAN 978-90-74493-895

Den Haag, april 2015, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Voorwoord	5
Inleiding	7
1 Creatie en recreatie: de drijfveren van mensen om economisch actief te zijn	13
1.1 Inleiding	14
1.2 Hoop	17
1.3 Ambitie, dienstbaarheid en roeping	20
1.4 Creativiteit en vakmanschap	23
1.5 Menselijk tekort	27
1.6 Rust	29
1.7 Visie op verdienvermogen	30
2 Innovatie en co-creatie: hoe economische activiteit leidt tot economische ontwikkeling	35
2.1 Inleiding	36
2.2 Technische innovatie	36
2.3 Sociale innovatie	38
2.4 Het belang van cultuur	41
2.5 Institutionele innovatie	43
2.6 Stabiliteit en adaptiviteit	44
2.7 Visie op verdienvermogen	47
3 Creatieve destructie: trends en ontwikkelingen die van invloed zijn op de economie	49
3.1 Inleiding	50
3.2 Tektonische veranderingen	51
3.3 Technologische veranderingen als game changers	53
3.4 Impact van technologische trends op economische uitkomsten	55
3.5 Impact van technologische trends op het productieproces	57
3.6 Schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen	59
3.7 Visie op verdienvermogen	60
4 Strategiebepaling: kansen en knelpunten voor het Nederlandse verdienvermogen	61
4.1 Inleiding	62
4.2 Kennis, vaardigheden en ambitie	63
4.3 Onderwijs	65
4.4 Arbeidsmarkt	66

4.5	Duurzaamheid	68
4.6	Woningmarkt	68
4.7	Overheid	67
4.8	Financiële sector	71
4.9	Visie op verdienvermogen	72
5	Beleidsaanbevelingen: vijf veranderprincipes voor menselijke bloei en economische groei	75
5.1	Inleiding	76
5.2	Creatief leren	77
5.3	Waarderende arbeidsrelaties	81
5.4	Kwalitatieve groei	86
5.5	Ondernemende ecosystemen	89
5.6	Lange termijn denken	93
	Samenvatting en conclusies	99
	Index	105
	Bibliografie	111

Voorwoord

De financieel-economische crisis heeft de Nederlandse economie sinds 2008 flink teruggeworpen. De Nederlandse politiek heeft alle zeilen moeten bijzetten om de eerste klappen op te vangen. Nu het crisismanagement langzaam maar zeker weer is vervangen door het voorzichtig uitzetten van een lange-termijn-beleid, dringt de vraag zich op hoe het staat met de concurrentiepositie van ons land. Hoe verdient Nederland over tien à vijftien jaar zijn geld?

Die vraag is des te prangender als we de talrijke uitdagingen in ogenschouw nemen die op Nederland afkomen. Uiteraard zijn daar in de eerste plaats de grote mondiale thema's zoals de dreigende energie-, voedsel- en waterschaarste. Daarnaast is er het sterk veranderde speelveld met tal van nieuwe opkomende economieën die bovendien in veel gevallen andere dan democratische waarden voorstaan. Tegelijk is sprake van een sterke economische interdependentie van ons land met landen dichtbij en ver weg van huis.

Een andere uitdaging is om de oorzaken van de recente crisis mee te nemen in de voorstellen voor versterking van de Nederlandse economie. Er zijn goede redenen om de verklaring voor de financieel-economische crisis die vanaf 2008 onze en tal van Westerse economieën trof, voor een belangrijk deel te zoeken in de ontkoppeling van economie en moraal. Het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA stelde zich met deze studie dan ook nadrukkelijk ten doel om in de formulering van zijn visie op het verdienvermogen van Nederland economie en moraal weer samen te brengen.

Het vertrekpunt van onze visie is dat economie draait om het creëren van toegevoegde waarde, een proces dat start vanuit een diepere menselijke motivatie en gericht is op de toekomstige behoeften van anderen. Beide aspecten – menselijke drijfveren en veranderende behoeften – zijn in de afgelopen decennia, zowel in het economische en maatschappelijke debat als in het beleid, onderbelicht gebleven en hebben dringend hernieuwde aandacht nodig. Ambitie, dienstbaarheid en roeping zetten mensen ertoe aan om economisch actief te zijn. Bovendien willen mensen werk leveren dat aan morele standaarden en kwaliteitsstandaarden voldoet – het verlangen naar vakmanschap. Tegelijkertijd hebben mensen het nodig om met regelmaat afstand te nemen van hun werk, zodat de rust die dit oplevert mensen vrij kan maken voor ontspanning, ontmoeting en contemplatie.

En zo pleit dit rapport voor het samenbrengen van menselijke bloei met economische groei. Het verzet zich tegen het misverstand dat die twee niet samen kunnen gaan. Deze studie laat zien dat bloei en groei onlosmakelijk met elkaar

zijn verbonden; dat menselijke bloei een noodzakelijke voorwaarde is voor duurzame economische groei. En economische groei blijft uiteindelijk ook nodig om de vele noden op deze wereld te kunnen blijven ledigen. De voorstellen die in dit rapport worden gedaan zijn daarom altijd verbonden met het streven om bloei en groei met elkaar te verbinden. En zo kan een economie weer een dienst aan het goede leven worden.

Het rapport is geschreven door Paul Schenderling MSc. Het bestuur is hem zeer erkentelijk voor het goede en vele werk dat hij voor de totstandkoming van dit rapport heeft verricht. Hij werd in zijn werk ondersteund door een Klankbordgroep onder voorzitterschap van prof. dr. Roel Beetsma, die verder bestond uit: drs. Gerard Adelaar, drs. Henri Bontenbal, prof. dr. Lans Bovenberg, Guusje Dolsma, prof. dr. Raymond Gradus, prof.dr.ing. Teun Hardjono, mr. Wopke Hoekstra (adviseur), Paul Koppert, dr. Frank Kusse, drs. Agnes Mulder (adviseur), drs. Lambert van Nistelrooij (adviseur), dr. Pieter Omtzigt (adviseur), drs. Theo Schmitz, dr. Arjen Siegmann, prof. dr. Lidewey van der Sluis, mr. Willem Stevens en drs. Jeroen van der Vlugt. De auteur sprak bovendien met tal van deskundigen uit politiek en wetenschap. Het bestuur spreekt zijn grote dank uit aan de leden van de Klankbordgroep en de andere deskundigen en betrokkenen die bereid waren om het WI te helpen bij de totstandkoming van dit rapport.

Deze studie is een gezamenlijk project met het Wilfried Martens Centre for European Studies, de politieke denktank van de Europese Volkspartij (EVP) uit Brussel. Het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut dankt het Martens Centre voor zijn ondersteuning; voor de inhoud van dit rapport draagt alleen het Wetenschappelijk Instituut verantwoordelijkheid.

Drs. Theo Bovens
Voorzitter
Wetenschappelijk Instituut
voor het CDA

Drs. Rien Fraanje
Plaatsvervangend directeur

Inleiding

Bestaat er een verband tussen Rembrandt en chipmachinefabrikant ASML? Een intrigerende vraag waar velen waarschijnlijk niet één-twee-drie antwoord op zouden hebben. Toch is er wel degelijk sprake van een glashelder, zij het verrassend verband: lithografie. In de 16e en 17e eeuw werd namelijk in Nederland de etstechniek geperfectioneerd – een van oorsprong 15e-eeuwse techniek waarbij afbeeldingen worden gemaakt op basis van inkervingen in koperen of zinken platen. Zo kwam deze kunstvorm tot bloei en bracht Nederland een van de grootste (zo niet de grootste) etskunstenaars uit de geschiedenis voort: Rembrandt. In de 18e eeuw en later werd de etstechniek doorontwikkeld tot lithografie, waarbij patronen worden aangebracht met behulp van steen, en later aluminium en kunststof platen. In de 20e eeuw bleek dat van lithografie afgeleide technieken in machines gebruikt kunnen worden om patronen aan te brengen in chips. Inmiddels is het Nederlandse bedrijf ASML de grootste chipmachinefabrikant ter wereld. Een wonderlijk verhaal, dat – zoals zal blijken uit dit rapport – veel vertelt over verdienvermogen in het algemeen, en het verdienvermogen van Nederland in het bijzonder.

Wanneer iemand de capaciteit heeft om iets waardevols te maken, en de gelegenheid doet zich voor om deze capaciteit in te zetten, dan kan een mens tot bloei komen. Iedereen die deze ervaring kent, begrijpt dat economische mogelijkheden zeer bepalend zijn voor de toekomst van een land. De afgelopen jaren is dit inzicht in Nederland en andere Westerse landen op pijnlijke wijze geaccentueerd als gevolg van de zwaarste economische crisis sinds de Grote Depressie van de jaren '30. Werkloosheid ontnemt mensen de kans om volledig tot hun recht te komen. Inmiddels wijzen verschillende economische indicatoren weer voorzichtig de goede kant op, maar ervaren veel mensen nog steeds een hoge mate van economische onzekerheid. Dit is geen toeval. De afgelopen jaren hebben zich – haast onopgemerkt, te midden van het tumult van de crisis – belangrijke verschuivingen voorgedaan die grote impact hebben op de toekomstige economische mogelijkheden van Nederland. De urgentie is dan ook groot om een diepgravende en actuele studie te doen naar het verdienvermogen van Nederland en de beleidsmogelijkheden te verkennen die het verdienvermogen kunnen versterken.

Het Nederlandse verdienvermogen in vogelvlucht

Het verdienvermogen van Nederland kent historisch gezien uitersten: Nederland wordt wel de eerste moderne economie ter wereld genoemd en kende in de zeventiende – Gouden – eeuw een uitzonderlijk hoge welvaartscreatie. In de achttiende en negentiende eeuw liep de welvaartsgroei in Nederland juist achter op andere landen. Na de Tweede Wereldoorlog kende Nederland een periode van gelijkmatige, hoge welvaartsgroei. Onder andere dankzij sterke instituties, een goed opgeleide bevolking, technisch vernuft en een internatio-

nale oriëntatie zijn we in staat gebleken om met ons werk grote toegevoegde waarde te leveren, binnen de grenzen en buiten de grenzen.

De afgelopen tien à vijftien jaar zien we opnieuw de uitersten van het Nederlandse verdienvermogen terug, maar dan versneld. Het contrast tussen beide uitersten is opmerkelijk, zowel in absolute als in relatieve zin. In de jaren voor 2008 behoorde Nederland tot de economisch best presterende landen ter wereld – zowel in termen van economische groei als in termen van arbeidsproductiviteit maar ook wat betreft werkgelegenheid. In de jaren na 2008 is dit beeld omgeslagen: de Nederlandse economie heeft structurele schade opgelopen als gevolg van de crisis¹ waardoor er wat betreft productiviteitsgroei een gat is ontstaan met de economisch best presterende landen van de wereld². Het is de vraag of Nederland weer aan kan haken bij de kopgroep en welke implicaties dit heeft voor het bredere toekomstperspectief van Nederland.

Oude en nieuwe beleidsrecepten

Het is verleidelijk om bij de huidige vraagstukken waar Nederland voor staat terug te grijpen op oude, vertrouwde beleidsingrepen, bijvoorbeeld het bevorderen van de arbeidsparticipatie, een beleidslijn die in de afgelopen twee decennia veelvuldig gevolgd is. Een van de hoofdconclusies van dit rapport is dat het teruggrijpen op oude beleidsrecepten voor wat betreft het toekomstige verdienvermogen van Nederland niet voldoende is. De stelling uit dit rapport is: er zijn andere beleidsrecepten nodig, die geworteld zijn in een andere visie op de economie. Het vertrekpunt van onze visie is dat economie draait om het creëren van toegevoegde waarde, een proces dat start vanuit een diepere menselijke motivatie en gericht is op de toekomstige behoeften van anderen. Beide aspecten – menselijke drijfveren en veranderende behoeften – zijn in de afgelopen decennia, zowel in het economische en maatschappelijke debat als in het beleid, onderbelicht gebleven en hebben dringend hernieuwde aandacht nodig.

Menselijke drijfveren

De notie van verdienvermogen impliceert het kunnen en willen bijdragen aan een gemeenschappelijk resultaat. In de economische wetenschap en in het beleid ligt de nadruk op het kunnen, een tendens die onder andere tot uiting komt in de overvloedige aandacht voor (menselijk) kapitaal: talenten, kennis, vaardigheden en productiemiddelen. Het is voor de inrichting van de economie echter minstens zo belangrijk dat er voor alle mensen geschikt werk is en dat mensen in staat zijn om vanuit hun drijfveren te handelen. Het is dus geen vanzelfsprekendheid dat de aanwezigheid van kennis en vaardigheden in combinatie met economische dynamiek leidt tot een gelukkige en welvarende

1 | Ball (2014).

2 | CPB (2014a).

samenleving. Integendeel, er zijn indicaties dat Nederlanders behoefte hebben aan een economie waarin een betere koppeling bestaat tussen welvaart en welzijn.

Een van de meest verrassende conclusies uit een recente studie van de WRR over het innovatief vermogen is dat Nederland weliswaar een groot innovatief potentieel heeft, maar dat de bereidheid om op kansen in te spelen en de ambitie om deze op grote schaal te vermarkten in Nederland lager is dan in andere landen³. Verder is de mentale druk op mensen om te presteren sterk toegenomen, zowel op de arbeidsmarkt als daarbuiten⁴. Ook hebben werkenden moeite om werk- en privéaangelegenheden met elkaar te combineren⁵. Daarnaast leidt de dominantie van economische logica in private en publieke organisaties en in het politieke discours tot een pijnlijk gemis aan missie en visie, waardoor mensen zich vervreemd voelen van hun (vrijwilligers)werk. Daarbij komt dat economische noties – meer uren werken, flexibiliteit, economische prikkelwerking – op gespannen voet kunnen staan met diepgewortelde noties van het goede leven die mensen koesteren – rust, verbondenheid, onvoorwaardelijkheid.

Kortom, het is cruciaal om te realiseren dat economie een vorm van dienstbaarheid is en dat de belangrijkste vraag binnen een economie is⁶: ‘hoe kan ik u van dienst zijn?’ Deze vraag is niet alleen relevant om de koppeling tussen welvaart en welzijn te versterken, maar ook om nieuwe economische mogelijkheden te creëren. De sleutelgedachte vanuit de christendemocratie is dat de economie een sociale praktijk is, onderdeel van een poging om het goede leven vorm te geven⁷. Economie is derhalve geen neutraal terrein. Het dagelijks werk van mensen bevat de bouwstenen van hun hoogste idealen maar ook de confrontatie met de meest harde kanten van de werkelijkheid. Alfred Marshall (1842-1924), een van de grondleggers van de economische wetenschap, schreef hierover⁸: ‘Het karakter van mensen wordt gevormd door hun dagelijks werk (...); de twee grote vormende krachten uit de wereldgeschiedenis zijn de religieuze en de economische.’

3 | WRR (2008), p. 82.

4 | SCP (2004).

5 | SCP (2010).

6 | In het Duitse woord voor economie komt deze notie prachtig tot uiting: ‘*Wirtschaft*’ verwijst naar de waard, ‘*Wirt*’, die een inkomen verdient door zijn/haar gasten zo goed mogelijk van dienst te zijn.

7 | Economisch historicus Keith Roberts onderstreept dit punt met de volgende historische illustratie: ‘Prehistoric economic transactions were indistinguishable from social, religious and political relationships. People had little material wealth or desire for gain, and their sense of time made calculation difficult. The search for profits became conceivable only when these conditions began to change, with the birth of the first cities.’

8 | Marshall (1997), Boek I, hoofdstuk I, § 2.

Veranderende behoeften

Naast aandacht voor menselijke drijfveren is ook aandacht voor mondiale trends en ontwikkelingen nodig. De huidige mondiale ontwikkelingen verschillen namelijk fundamenteel van de mondiale situatie van de decennia hiervoor. Door het ontwaken van economische reuzen zoals China en andere opkomende economieën is de concurrentie fors toegenomen. Technologische ontwikkelingen volgen elkaar steeds sneller op, wat aanpassing aan nieuwe economische omstandigheden steeds moeilijker maakt.

Verder neemt de komende decennia de schaarste van natuurlijke hulpbronnen gestaag toe, wat om structurele aanpassing van onze productiesystemen vraagt. Ook is er een aantal interne factoren die verdere welvaarts groei belemmeren. Zo staat Nederland de komende jaren voor de opgave om te komen tot publieke en private schuldreductie, waarna een zo mogelijk nog grotere opgave wacht in de vorm van de vergrijzing.

In de afgelopen tien à vijftien jaar is het beleid met name gericht geweest op het vergroten van de arbeidsparticipatie, het op orde krijgen van de overheidsfinanciën en het doorvoeren van hervormingen aan de aanbodzijde van de economie, met name op het terrein van arbeid en sociale zekerheid. Ook is door middel van het topsectorenbeleid de economische structuur van Nederland verder versterkt. Dit zijn stuk voor stuk nuttige maatregelen geweest. Voor de toekomst is het, gezien de bovengenoemde mondiale verschuivingen, broodnodig om de focus van onze beleidsinspanningen te verschuiven naar productiviteitsgroei en het bedenken en uitvoeren van creatieve antwoorden op mondiale vraagstukken. We moeten ons dus op een hoger abstractieniveau opnieuw afvragen: 'hoe kunnen Nederlanders elkaar en de wereld van dienst zijn?'

Onderzoeksvragen

De hoofdvraag van deze studie is: welke uitgangspunten, inzichten en beleidskeuzes dragen bij aan de inrichting van een sterke Nederlandse economie die ten dienste staat aan het goede leven? De hoofdvraag valt logischerwijs uiteen in een aantal deelvragen, te weten: wat drijft mensen om (economisch) actief te zijn? Op welke manier komt economische ontwikkeling tot stand en welke benodigdheden zijn er voor het behalen van goede uitkomsten? Welke veranderingen vinden er in de samenleving en in de wereld plaats en waar zitten de toekomstige behoeften? Wat is de verwachte invloed van de wereldwijde trends en ontwikkelingen op de economische structuur van Nederland en welke kansen en knelpunten doen zich daarbij voor? Welke strategie en bijbehorende beleidsmaatregelen kunnen Nederland helpen om onze economische mogelijkheden zo goed mogelijk te benutten?

Afbakening

Bij de onderzoeksvraag hoort een duidelijke afbakening. Als dominante perspectief van deze studie is gekozen voor het institutionele perspectief, het mesoniveau tussen micro-economie en macro-economie in. Dit impliceert dat de scope van het onderzoek gericht is op de middellange termijn – de periode tot 2025. Dit betekent dat het korte termijn herstel van de Nederlandse economie buiten beschouwing wordt gelaten en dat mondiale economische ontwikkelingen als niet-beïnvloedbaar worden beschouwd. Verder zijn de economische wetenschap zelf, en de wissels die in het economische denken al dan niet omgezet moeten worden, geen onderwerp van deze studie.

Leeswijzer

In het rapport beschrijven we het verdienvermogen van Nederland, gelet op de christendemocratische uitgangspunten en recente wetenschappelijke inzichten, zoveel mogelijk in samenhang met de bredere sociale praktijk waarin de economie is ingebed. Het rapport is als volgt opgebouwd. In het eerste hoofdstuk beschrijven we de drijfveren van mensen om economisch actief te zijn. In het tweede hoofdstuk gaan we in op de manier waarop economische activiteit leidt tot economische ontwikkeling en wat recente economische inzichten daarover zeggen. In het derde hoofdstuk komen de wereldwijde trends en ontwikkelingen aan bod, waarna we in hoofdstuk 4 de impact van deze ontwikkelingen op het Nederlandse verdienvermogen analyseren. In het vijfde hoofdstuk staan de beleidsaanbevelingen vermeld. In een rapport waar innovatie een belangrijke rol speelt, kan een vormtechnische innovatie niet achterwege blijven. Om de argumentatie te verhelderen hebben we het leidmotief visueel uitgelicht in tekstkaders. Wij hopen dat dit de leesbaarheid van het rapport bevordert en de toepassing van de inzichten uit dit rapport vergemakkelijkt.

1 | Creatie en recreatie: de drijfveren van mensen om economisch actief te zijn

Motto

‘Sei mit Lust bei den Geschäften am Tage, aber mache nur solche, daß wir in der Nacht ruhig schlafen können.’

*Thomas Mann*⁹

9 | Mann (1997).

1.1 Inleiding

Economische ontwikkeling is een wonderlijk fenomeen. Verschillende landen hebben perioden van ontwikkeling doorgemaakt die in de rest van de wereld als 'economisch wonder' worden betiteld. Het Duitse economische succes na de Tweede Wereldoorlog draagt de bekende term 'Wirtschaftswunder'. In Frankrijk staan de vruchtbare jaren tussen 1945 en 1975 bekend als de 'Trente Glorieuses'. De groeisput die de economie van Zuid-Korea maakte in de jaren 1961 tot 1996 wordt geprezen onder de term 'Hangangui Gijeok', 'wonder aan de Han-rivier'. En de sterke opleving van de Nederlandse economie ten tijde van premier Lubbers in de jaren '80 staat in het buitenland te boek als de 'Dutch miracle'.

Er zijn legio verklaringen te bedenken voor economische ontwikkeling, verklaringen die elk een stukje vormen van een grote puzzel. Zo wees Adam Smith (1723-1790), een van de grondleggers van de economische wetenschap, op de vruchten van spaarzaamheid en specialisatie¹⁰, vestigde David Ricardo (1772-1823) de aandacht op de wederzijdse baten van internationale handel¹¹, ontdekte Alfred Marshall (1842-1924) de economische impact van schaalvoordelen en agglomeratievoordelen¹², en benadrukte Robert Solow (1924-heden) de rol die technologische vooruitgang speelt bij de groei van welvaart¹³.

De vraag dringt zich op welk element deze diverse, stuk voor stuk imponerende verklaringen met elkaar verbindt. De Britse econoom Joan Robinson gaf ons in haar boek 'Economic philosophy: An essay on the progress of economic thought' (1962) een waardevolle vingerwijzing. Ze schrijft¹⁴: 'Groeimodellen lijken te suggereren dat het groeitempo van een economie bepaald wordt door technische omstandigheden en de neiging van de bevolking tot sparen. Hierdoor laat men het belangrijkste element buiten beschouwing: de [menselijke] besluiten die genomen worden om het accumulatietempo van de economie te bepalen. (...) Het is duidelijk dat er een sterk verband bestaat tussen de drijfkracht die leidt tot economische accumulatie en de drijfkracht die leidt tot het verhogen van de productiviteit. Economische groei is dus te herleiden tot de menselijke natuur.'

De oproep van Robinson om economische ontwikkeling vanuit de mens en de menselijke natuur te bezien, heeft in de wetenschap breed navolging gevonden en de nodige wetenschappelijke doorbraken opgeleverd. Denk bijvoorbeeld aan de opkomst van de gedragseconomie¹⁵. Vanuit de christen-

10 | Smith (2003).

11 | Ricardo (1821).

12 | Marshall (1997).

13 | Solow (1956).

14 | Robinson (1962), hoofdstuk 2.

15 | Gedragseconomie richt zich op onderzoek naar het menselijk oordeel en de keuzes die mensen maken.

democratische traditie klinkt dezelfde oproep. Het uitgangspunt van de christendemocratie is immers haar idee over de mens en de menselijke waardigheid, en haar streven is om de mens ten volle tot zijn recht te laten komen¹⁶. Christendemocraten geloven dat een rechtvaardige samenleving tot stand gebracht kan worden door bij de inrichting van de samenleving een realistisch mensbeeld te hanteren, niet door uit te gaan van blauwdrukken voor een ideale samenleving¹⁷.

In het eerste hoofdstuk van deze studie stellen we daarom de volgende vragen centraal: wat zijn de drijfveren van mensen? Hoe komen mensen tot bloei? En op welke manier resulteren menselijke beslissingen in economische ontwikkeling? Zoals de gelaagdheid van de vragen suggereert, zijn dit niet puur economische vragen maar, zoals verderop in dit hoofdstuk zal blijken, wél vragen die een duidelijk economisch aspect bevatten. Of, om in termen van de christendemocratische denker Herman Dooyeweerd te spreken¹⁸: het menselijk handelen vormt een eenheid die verschillende aspecten kent, waarvan het economische aspect er één is. Elk van de aspecten van het menselijk handelen kent een eigen discours en verrijkt daarmee de rest van het discours, zodat een rijk geschakeerd palet aan inzichten ontstaat¹⁹. Bezien vanuit de christendemocratische filosofie mogen we de mens dus nooit als eendimensionaal wezen beschouwen of beschrijven, bijvoorbeeld alleen als economisch wezen of alleen als wezen dat streeft naar geluk²⁰.

Kortom, door de vraag naar menselijke drijfveren en de economische aspecten daarvan als één samenhangend geheel te beschouwen, kunnen we een visie op de economie ontwikkelen die recht doet aan de grootsheid en veelzijdigheid van het menselijk bestaan. Zo komen we op een organische en wetenschappelijk verantwoorde manier tot de hoofdconclusie van dit hoofdstuk, die tevens het leidmotief van de hele studie vormt, namelijk het inzicht dat menselijke bloei en economische groei hand in hand gaan en elkaar nodig hebben.

Het leidmotief van een christendemocratische visie op de economie is het inzicht dat menselijke bloei en economische groei hand in hand gaan.

16 | Schenderling (2010), hoofdstuk 3.

17 | Willetts (2003), pp. 83-99.

18 | Dooyeweerd (1969), Deel II, Boek 1, hoofdstuk 2.

19 | Voor een boeiende uiteenzetting van Dooyeweerds aspectenleer in relatie tot de economie, zie het artikel: Hengstmengel (2001).

20 | In de economische wetenschap is, met name sinds de crisis van 2008, een levendig debat gaande over het mensbeeld van de *homo economicus*, de mens als economisch wezen. De christendemocratie levert vanuit haar mensvisie een uitgesproken bijdrage aan dit debat. Zie bijvoorbeeld het artikel van Govert Buijs 'Wie markt zegt, moet ook moraal zeggen'.

Het centraal stellen van de verwevenheid tussen menselijke bloei en economische groei is politiek gezien uiterst relevant en actueel. Zo laat een recente publicatie van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) uit de reeks 'De sociale staat van Nederland' zien dat burgers het steeds belangrijker vinden dat de materiële en immateriële aspecten van hun leefsituatie – welvaart en welzijn – niet tegen elkaar uitgespeeld worden maar juist bij elkaar gebracht worden²¹. De consequentie hiervan is dat beleidsmakers er in toenemende mate op gericht zijn, of zouden moeten zijn, om beleidsmaatregelen te nemen die onze welvaart en ons welzijn in harmonie kunnen versterken²². Het SCP verbindt daarom beide aspecten in het bredere begrip kwaliteit van leven.

Door aan het begin van deze studie te onderzoeken welke relatie er bestaat tussen menselijke bloei en economische groei, kunnen we verderop in deze studie beleidsrichtingen op het spoor komen die goed zijn voor de hele mens, in al zijn facetten. Dit biedt vertrouwen aan mensen dat een christendemocratische visie op het verdienvermogen van Nederland de visie is waar ze uiteindelijk het meeste mee gediend zijn. Onze ambitie is daarbij om – denkend aan het inzicht van Dooyeweerd dat we nooit de werkelijkheid plat mogen slaan – in het hele rapport telkens de mens en de economische activiteiten van mensen vanuit verschillende dimensies c.q. aspecten te belichten en te onderzoeken. Daarom laten we in dit rapport telkens de volgende verhelderende tekstblokkjes terugkomen:

De inrichting van de economie moet gericht zijn op de vraag hoe we onze welvaart en ons welzijn in harmonie kunnen versterken, en op beleidsmaatregelen die goed zijn voor de hele mens, in al zijn facetten. We verweven het leidmotief in deze studie door telkens de vraag te stellen:

Wat betekent dit aspect voor de relatie bloei & groei?

Ten slotte is het van belang om op te merken dat een volledige visie op de economie niet alleen vanuit het microperspectief – het individuele niveau – gevonden kan worden. De mens is een sociaal wezen en de interactie tussen mensen in gemeenschappen leidt tot een eigen dynamiek met andere uitkomsten²³. Het is daarom cruciaal om onze visie op menselijke bloei en de rol van de economie daarin aan te vullen door dezelfde vraag te stellen vanuit macro-

21 | SCP (2013), pp. 13-17.

22 | Zie bijvoorbeeld het regeerakkoord 'Bruggen slaan' van het kabinet Rutte-Asscher, waarin gesproken wordt van beleidsprioriteiten die gezamenlijk 'onze welvaart en ons welzijn' dragen.

23 | Niebuhr (2005), hoofdstuk 2.

perspectief, de invalshoek van gemeenschappen. Dit is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

1.2 Hoop

We beginnen de zoektocht naar menselijke drijfveren en menselijke bloei zo concreet mogelijk. We doen dit door te kijken naar de directe menselijke behoeften die mensen aanzetten tot handelen. Om te beginnen stuiten we daarbij op een basale set behoeften die de eerder genoemde econoom Alfred Marshall de ‘standard of comfort’ noemde²⁴. Dit betreft de behoefte van mensen aan voedsel, kleding, onderdak, veiligheid, en, in het verlengde daarvan, de bredere materiële benodigdheden voor een comfortabel leven.

Zoals het woord ‘standaard’ al impliceert, staan de materiële behoeften van mensen niet vast: mensen raken gewend aan een bepaalde mate van comfort, waarbij we telkens onze verwachtingen aanpassen aan de laatste stand van comfort die we collectief hebben bereikt. Interessant en veelzeggend is in dit verband de definitie die Adam Smith gaf aan een adequate levensstandaard, namelijk: ‘in staat zijn om je in het publiek te vertonen zonder schaamte’. Rijkdom en armoede zijn dus niet zuiver materiële begrippen, maar sociale begrippen. Een aantal eeuwen geleden schaamde men zich als men zijn kinderen niet kon voeden, in latere tijden schaamde men zich als men kinderen niet naar school kon sturen, en vandaag de dag schaamt men zich als men kinderen niet kan laten beschikken over een smartphone. Zo zijn er in Nederland nog steeds veel gezinnen die moeite hebben om de dagelijkse boodschappen te betalen.

Het al dan niet kunnen vervullen van directe menselijke behoeften heeft overigens meer dan alleen materiële of sociale consequenties: het blijkt namelijk dat schaarste en gebrek ons denken diepgaand beïnvloeden²⁵. Schaarste zet de geest op scherp en leidt tot een betere focus en betere korte termijn beslissingen ten aanzien van het schaarse goed. Het negatieve effect is echter dat schaarste de geest versmalt, zodat de mentale capaciteit voor het nemen van lange termijn beslissingen vermindert. Hierdoor kan een vicieuze cirkel ontstaan: schaarste die schaarste in de hand werkt. Kortom, het vervullen van de directe menselijke behoeften is belangrijk, in materieel opzicht maar ook als voorwaarde voor verdere ontwikkeling van mensen.

Wat betekent het aspect behoeften voor de relatie bloei & groei?

Voorzien in de basisbehoeften van mensen is een noodzakelijke voorwaarde voor (verdere) menselijke bloei.

24 | Marshall (1997), Boek VI, hoofdstuk 13.

25 | Mullainathan & Shafir (2014).

Mensen werken er hard voor om een comfortabel leven te kunnen leiden. Wie wel eens zijn baan kwijt geraakt is of perioden van financiële zorgen of gebrek heeft meegemaakt, beseft dat werken in dit opzicht bittere noodzaak is. Toch dringt zich, gegeven de verschuivende standaard van comfort die mensen bereiken, de vraag op: waarom blijven de meeste mensen (hard) werken, terwijl ze al een hoge mate van comfort hebben bereikt en deze met relatief weinig inspanning kunnen behouden? Dit is een vraag die mensen al eeuwenlang bezighoudt en slechts met verschillende tussenstappen beantwoord kan worden²⁶.

De essentiële stap in de richting van een antwoord is samen te vatten met het woord 'hoop'. De mens is in staat om projecties te maken van de toekomst en daar letterlijk en figuurlijk naartoe te leven. Sterker nog, de mens kán niet anders dan leven vanuit hoop: het is een gave en een opgave van de mens. Het aspect van de gave vinden we terug in tal van bronnen, bijvoorbeeld het beeldende verhaal van Prometheus uit de Griekse mythologie (zie het kader hieronder). Het aspect van de opgave is Bijbels geïnspireerd en speelt een belangrijke rol binnen de christendemocratie²⁷: 'We streven naar een samenleving waarin we besef hebben van de verantwoordelijkheid die wij dragen tegenover God voor de instandhouding van Zijn schepping, een samenleving waarin mensen zich voor elkaar verantwoordelijk weten. Ons appèl op de huidige samenleving is dat wij dit antwoord geven voorrang moeten verlenen, ook al kost dat wellicht een vertraging van de uitbouw van ons materieel geluk. Wij doen dat appèl, omdat we weten dat de mens niet leeft van brood alleen.'

Het menselijk streven in de Griekse mythologie

De mythe van Prometheus is opgetekend door de Griekse dichter Hesiodus²⁸. Bij Hesiodus staat de Prometheus symbool voor het streven van de mens. Prometheus en zijn broer Epimetheus zijn beide Titanen (mindere godheden) en hadden van Zeus de opdracht gekregen om de mens te maken. Echter, omdat de mens zo ongelukkig is, steelt Prometheus het vuur en geeft dat aan

-
- 26 | Hoe netelig deze kwestie is, bewijst een recente, veelbesproken publicatie van Robert en Edward Skidelsky. In hun boek 'Hoeveel is genoeg?' vragen ze zich verwijdert af waarom de voorspelling die hun grote voorbeeld John Maynard Keynes in 1930 deed – namelijk dat mensen als gevolg van een sterke welvaartsstijging over honderd jaar nog maar vijftien uur in de week zouden werken en vooral van hun vrije tijd zouden genieten – niet is uitgekomen. Immers, West-Europa is sinds 1930 bijna vijf keer zo rijk geworden, en we werken nog steeds gemiddeld ruim 35 uur per week (bron: CBS). Welke verborgen behoefte(n) van de mens kan dit raadsel ophelderen?
- 27 | Het citaat is afkomstig uit het eerste verkiezingsprogramma van het CDA, getiteld 'Niet bij brood alleen' (1977-1981).
- 28 | Bron: Hesiodus, 'Werken en dagen'. Hesiodus leefde in het midden van de 8^e eeuw v.Chr.

de mensen door met een toorts het eeuwige vuur van de Olympus te halen en aan de mensen te geven. Zeus is woedend vanwege dit verraad. Hoe het ook zij, door deze daad wordt Prometheus, wiens naam letterlijk 'vooruitdenken' betekent, gezien als de vertegenwoordiger van het menselijk vernuft. Als wraak voor de hoogmoed van Prometheus ontnemt Zeus de mensheid de middelen om van te leven. Zonder deze straf zouden mensen, aldus Hesiodus, met één dag werk voldoende oogsten om een jaar van te leven. Daarna schenkt Zeus de eerste vrouw, Pandora, aan Prometheus. Pandora is geschapen door Hephaestus uit klei en is door de goden begiftigd met intelligentie, talent, schoonheid en nieuwsgierigheid. Van Zeus had Pandora een doos gekregen waarin alle ongelukken besloten zaten. Prometheus voelt al aan komen dat bij een dergelijk geschenk van Zeus een addertje onder het gras zit en weigert beleefd om met Pandora te trouwen. De domme broer van Prometheus, Epimetheus, die alleen achteraf nadenkt, luistert echter niet naar de waarschuwingen van zijn broer en neemt Pandora tot vrouw. Pandora kan uiteraard haar nieuwsgierigheid niet bedwingen, doet de doos open en verspreidt daarmee alle ongelukken op aarde: verderf, ziekte en pijn. Pandora wil gauw de doos weer dichtklappen, maar ze is te laat en alleen de hoop blijft achter. Vandaar dat onder de hevigste rampen die de mensen op aarde teisteren, de hoop nog alleen resteert. En zo kan het dus dat Aeschylus later schreef dat door toedoen van Prometheus blinde hoop leeft in de harten van mensen. Een hoop die er vervolgens weer voor zorgt dat mensen ondanks alle ongelukken hun vernuft inzetten en hard werken om hun bestaan te verbeteren.

We beseffen pas hoe essentieel hoop is voor menselijk handelen, als we ons een situatie proberen voor te stellen waarin hoop vrijwel afwezig is. Een hedendaags voorbeeld hiervan treffen we in het onderzoek van de jonge Franse econoom Esther Duflo²⁹. In een Indiase deelstaat vroeg ze het parlement om wettelijk te regelen dat in een aantal willekeurig gekozen dorpen voortaan alleen nog vrouwen tot burgemeester konden worden gekozen. De betrokken politici fronsten hun wenkbrauwen maar stemden toe. Jaren later deed Duflo een steekproef in de dorpen. De uitkomst? In de dorpen met een vrouwelijke burgemeester bleek het aantal schoolgaande meisjes significant gestegen te zijn, evenals het gemiddelde gezinsinkomen. Blijkbaar vonden ouders de maatregel dermate hoopgevend dat zij harder zijn gaan werken om ook hun dochters naar school te kunnen sturen.

29 | Duflo & Chattopadhyay (2001).

Wat betekent het aspect hoop voor de relatie bloei & groei?

Hoop zet mensen in beweging en is daarmee cruciaal voor menselijke ontwikkeling.

Laten we proberen om het voorgaande inzicht te concretiseren: welke hoop koesteren mensen en hoe zien we dit terug in hun dagelijks handelen? Menselijke aspiraties zijn zelden te herleiden tot één doel. Er zijn meestal verschillende doelen met elkaar verstrengeld geraakt die mensen zelf slechts met moeite uit elkaar kunnen houden. Bovendien handelen mensen veelal uit een gevoelde impuls en (door)zien we pas later welke resultaten er uit hun inspanningen voortkomen³⁰. In algemene zin zijn er drie primaire drijfveren voor menselijk initiatief aan te wijzen, namelijk: persoonlijke ambitie, bijdragen aan het welzijn van anderen, en roeping. Martin Luther King noemde deze drie primaire drijfveren de 'drie dimensies van een vervuld leven'. Mensen komen tot bloei wanneer elk van deze dimensies aanwezig is, zodat ze elkaar versterken. Hieronder werken we deze dimensies verder uit.

1.3 Ambitie, dienstbaarheid en roeping

De eerste dimensie van het mensbeeld, persoonlijke ambitie, kent verschillende gelaagdheden. Aan de ene kant is er de behoefte om zelfstandig een bestaan op te bouwen. Mensen zijn er trots op wanneer ze hun eigen brood verdienen en kunnen bouwen aan een thuis, een privé-domein dat we naar eigen wensen kunnen vormgeven. Aristoteles sprak in dit verband van een verlangen naar autarkie, de Oostenrijkse econoom Joseph Schumpeter sprak van de 'wil om een privé-koninkrijk te vestigen'. Het burgerlijke ideaal is hierop gebaseerd: hard werken, een gezin stichten en onderhouden, en genieten van wat je werk oplevert.

Aan de andere kant is er de behoefte om je persoonlijke capaciteiten te ontwikkelen, om te laten zien wat je kan. Ieder mens heeft talenten gekregen die hij/zij kan ontplooiën. Verder gaat het hierbij om het ontwikkelen van eigenwaarde, in de letterlijke zin van het woord: het leren waarderen wat jouw bijdrage is aan de wereld om je heen³¹. We kunnen eigenwaarde dus positief duiden: het liefhebben van onszelf vormt namelijk de basis voor het liefhebben van anderen³².

30 | John Maynard Keynes zei hierover: 'Het is een eigenschap van de menselijke natuur dat een groot percentage van onze positieve activiteiten eerder teweeg gebracht wordt door een spontaan optimisme dan door een wiskundig berekende verwachting.' Bron: Keynes (1936), pp. 161-162.

31 | Wetenschappelijk Instituut (2006), p. 69.

32 | Vgl. de Gulden Regel: 'Je zult je naaste liefhebben als jezelf'.

In economisch opzicht laten beide gelaagdheden van persoonlijke ambitie het algemene en economische belang van eigenaarschap zien: wanneer mensen het resultaat van hun werk zien, dit resultaat kunnen beïnvloeden en hiervan de vruchten kunnen plukken, dan zit het in de mens om daar verantwoordelijkheid voor te willen nemen en zuinig te zijn op het resultaat van hun werk. Ambitie, verantwoordelijkheid en spaarzaamheid vormen daarmee de pijlers van een bloeiende en veerkrachtige samenleving.

Wat betekent het aspect ambitie voor de relatie bloei & groei?

Ambitie en eigenaarschap motiveren mensen om een bestaan op te bouwen en daar zuinig op te zijn.

Dit brengt ons bij de tweede dimensie van het mensbeeld: mensen hebben de behoefte om bij te dragen aan het welzijn van anderen. Deze behoefte zit diep in de mens en is rechtstreeks verbonden met onze emoties: door middel van empathie kunnen we ons verplaatsen in de gedachten en gevoelens van anderen. Dit maakt dat mensen graag samenwerken en lief en leed met elkaar delen. Ook stelt onze sociale antenne ons in staat om de behoeften van anderen te begrijpen en geeft het ons een stimulans om in de behoeften van anderen te voorzien³³. Dit geldt in kleine kring – het vervullen van de concrete noden en wensen van mensen in onze directe omgeving – maar ook in breder verband. Met behulp van onze rationele capaciteiten, daarbij geholpen door ons geweten en de traditie, ontwikkelen mensen een notie van wat ‘gemeenschappelijk goed’ is voor mensen: het bonum commune oftewel het algemeen welzijn³⁴.

Het besef dat mensen hebben van het algemeen welzijn vormt een vergezicht dat ons ertoe aanzet om ons in te zetten voor zaken die boven ons directe belang uit stijgen en abstracter zijn dan onze directe omgeving. Het besef van algemeen welzijn is prachtig verwoord en gecultiveerd in de katholieke sociale leer, en heeft in de praktijk van de afgelopen eeuwen geleid tot de opbouw van vele waardevolle publieke en private diensten en voorzieningen, zoals ondernemingen, ziekenhuizen, scholen en universiteiten, en culturele instellingen.

Wat betekent het aspect dienstbaarheid voor de relatie bloei & groei?

Empathie en besef van het algemeen welzijn motiveren mensen om bij te dragen aan zaken die ons directe belang overstijgen.

33 | Smith (2009), Boek III, hoofdstuk 1-6.

34 | Leo XIII (1891).

De derde dimensie van het menselijk handelen is de spirituele dimensie. Het levensverhaal van Aurelius Augustinus (354-430) geeft ons hier het nodige gevoel bij. Augustinus had het in zijn jonge jaren helemaal gemaakt: hij was welgesteld en had een goede opleiding genoten, hij bekleedde topfuncties in het machtscentrum van de wereld – Rome – en hij had een dynamisch leven met volop feesten en mooie vrouwen om zich heen. Toch miste hij iets. Zijn hart bleef onrustig, zoals hij het zelf uitdrukte³⁵. Augustinus ging op zoek naar zijn roeping, die hij uiteindelijk vond in het dienen van God en de (kerkelijke) gemeenschap.

De zoektocht van mensen naar hun persoonlijke roeping is van alle tijden. We maken onderdeel uit van een oneindig groot universum en kunnen dit deels bevatten, maar nooit helemaal³⁶. De mens zal daarom altijd waaromvragen blijven stellen, vragen naar de oorsprong en zin van het bestaan, maar ook naar zijn/haar eigen plek daarin. Behalve dit contemplatieve aspect heeft onze roeping ook een praktische implicatie, die de Russische schrijver Tolstoj vertolkte in een van zijn parabels³⁷: ‘Het is niet aan de mens gegeven om zijn behoeften te kennen’. De mens is te hoogstaand om volledig in het hier en nu te leven en tegelijkertijd te beperkt om op aarde de ideale samenleving te vestigen. Daarom zullen mensen zich iedere dag moeten inspannen om in telkens wisselende tijden en omstandigheden te bepalen wat het goede is en hoe we daarnaar kunnen handelen.

Wat zijn manieren om onze roeping te vinden? Mensen hebben een dubbele sprong te wagen om hun roeping te vinden: de eerste sprong is de geloofssprong, de tweede sprong is de sprong in de gemeenschap. Wat betreft de eerste sprong: aangezien onze roeping altijd buiten onszelf ligt en met mysteries is omgeven, is het nodig om aannames te doen en daarop verder te bouwen. Levensbeschouwelijke tradities spelen hierbij een belangrijke rol. Wat betreft de tweede sprong: we kunnen door elkaar te bevragen en van elkaar te leren ontdekken waar onze roeping ligt en hoe we deze roeping in onze tijd waar kunnen maken.

Hoewel roeping en economie op het eerste gezicht twee gescheiden wegen lijken, vormt ons dagelijks leven het kruispunt waar ze elkaar treffen. Elke dag maken we keuzes wat we doen en wat we nalaten, waar we aandacht voor hebben en wat we negeren. Het handelen van mensen – ook het economisch handelen – heeft dus altijd een ethische dimensie. Dooyeweerd observeerde dat onze roeping ons ervan bewust maakt dat niet alle behoeften even nobel zijn om onze middelen aan op te offeren³⁸. Met andere woorden: we kunnen een handeling pas economisch noemen als we niet alleen spaarzaam met middelen zijn omgegaan maar ook zorgvuldig onze doelen hebben gekozen.

35 | Zie voor een beschrijving hiervan de ‘Belijdenissen’ van Augustinus.

36 | Niebuhr (1996), hoofdstuk 2.

37 | Tolstoj (2008).

38 | Hengstmengel (2001).

Het omgekeerde geldt ook: we kunnen pas ethisch handelen als we ons bewust zijn van schaarste en tekort. Redenerend vanuit hun roeping, herkennen veel mensen deze intuïtie. Zo blijkt een substantieel deel van de consumenten bereid om meer te betalen voor een product met een kleinere ecologische voetafdruk. Ook passen mensen deze intuïtie toe in hun werk. Alfred Marshall schreef hierover³⁹: 'Iedereen die enige waardigheid bezit, brengt zijn hogere natuur mee in zijn dagelijks werk, en iedereen wordt, in zijn werk en daarbuiten, beïnvloed door persoonlijke gevoelens, door zijn plichtsopvatting en door de idealen die hij koestert.'

Wat betekent het aspect roeping voor de relatie bloei & groei?

Mensen zijn op zoek naar hun roeping en brengen hun roeping tot uiting in hun dagelijks werk.

1.4 Creativiteit en vakmanschap

Ambitie, dienstbaarheid en roeping zetten mensen aan tot werken. Zoals Marshall al aangaf, bestaat er een sterke parallel tussen de drijfveren van mensen en het dagelijks werk van mensen. We zien dit bijvoorbeeld terug in het hedendaagse woord 'professional' dat letterlijk betekent: iemand die verklaart ergens in te geloven⁴⁰. Oorspronkelijk heeft professie te maken met het afleggen van een religieuze eed. Lange tijd – vanaf de Klassieke Oudheid tot aan het einde van de Middeleeuwen – werd hier de consequentie aan verbonden dat contemplatie en andere geestelijke activiteiten waardig zijn, en dat werken minderwaardig is⁴¹. Sinds de reformatie wordt er een positievere waarde gehecht aan werk. Zo stelde Maarten Luther dat ieder mens – arm of rijk, hoogopgeleid of laagopgeleid – is geroepen tot werk, en dat mensen met hun werk God en hun medemens kunnen dienen⁴².

De waardigheid van werk, en de (werk)ethiek die daaruit voortvloeit, heeft verschillende implicaties voor het economisch handelen van mensen. Aangezien werk mensen identiteit geeft, is het van belang dat mensen de gelegenheid hebben om betekenisvol werk te doen. Dit heeft niet alleen een kwanti-

39 | Marshall (1997), boek 1, hoofdstuk 1, § 1. Wanneer de eerder genoemde 'standard of comfort' vervuld is, zou de mens volgens Marshall moeten streven naar de 'standard of life', die de hogere roeping van de mens omvat.

40 | Schwartz & Sharpe (2010).

41 | Benschop (1995).

42 | Citaat: 'Ist nicht ein trefflicher Ruhm, das zu wissen und sagen, wenn du dein tägliche Hausarbeit tuest, das besser ist denn aller Mönche Heiligkeit und strenges leben?' Bron: 'Der Große Katechismus', 1529. Johannes Calvijn maakte de volgende vergelijking: 'Terecht wordt het leven van de vromen met handel vergeleken, omdat zij ter bevordering van het gemeenschappelijke welzijn onderlinge verbintenissen aangaan.' Bron: 'Institutie', 1536.

tatieve kant – zorgen voor voldoende banen – maar ook een kwalitatieve kant – zorgen dat mensen niet vervreemd raken van het hogere doel van hun werk. Mensen hebben behoefte aan beroepseer: werk dat aan morele standaarden en kwaliteitsstandaarden voldoet. Wanneer dit het geval is, ervaren mensen beroepstrots, wat de toewijding van mensen aan hun werk vergroot. Zo besteden bedrijven in hun beleid in toenemende mate aandacht aan duurzaamheid en sociale doelen, omdat ze hiermee beter in staat zijn personeel te werven en te motiveren⁴³.

Beroepseer brengt ook verantwoordelijkheden met zich mee. In een recent verschenen geloofsoproep verwoordt paus Franciscus dit als volgt⁴⁴: ‘De roeping van een ondernemer is een edel werk, mits hij zich vragen laat stellen door een ruimere betekenis van het leven; dit maakt het hem mogelijk het algemeen welzijn werkelijk te dienen met zijn inspanning de goederen van deze wereld te vermenigvuldigen en voor allen toegankelijker te maken.’

Wat betekent het aspect waardigheid van werk voor de relatie bloei & groei?

Mensen hebben behoefte aan beroepseer, werk dat aan morele standaarden en kwaliteitsstandaarden voldoet.

Mensen hechten aan de kwaliteit van hun werk. Waar komt dit verlangen naar vakmanschap vandaan en op welke manieren komt vakmanschap tot uiting? Socioloog Richard Sennett definieert vakmanschap als een duurzame, basale menselijke drijfveer, het verlangen om werk goed uit te voeren omwille van het werk zelf⁴⁵. Deze drijfveer is terug te voeren op de oorsprong van de mens: de mens is geschapen naar het evenbeeld van God; wij imiteren onze Schepper door zelf te scheppen. De notie van creativiteit is diep geworteld geraakt in de Europese cultuur en is tevens een belangrijke factor in onze economie geworden. We zien dit terug vanaf de oprichting van de Middeleeuwse gilden⁴⁶ tot en met de opkomst

43 | Auger et al. (2013).

44 | Franciscus (2013). Zie ook de recente publicatie van het Wetenschappelijk Instituut ‘Duurzaam ondernemen als roeping’ (2014).

45 | Sennett (2008), hoofdstuk 1, pp. 24-30. Sennett citeert hier onder andere de socioloog C. Wright Mills, die de volgende prachtige omschrijving gaf: ‘The labourer with a sense of craft becomes engaged in the work in and for itself; the satisfactions of working are their own reward; the details of daily labour are connected in the worker’s mind to the end product; the worker can control his or her own actions at work; skill develops within the work process; work is connected to the freedom to experiment; finally, family, community, and politics are measured by the standards of inner satisfaction, coherence, and experiment in craft labour.’

46 | Citaat: ‘The guild craftsman took pride in the honour or good name accorded to men doing an honest job well. Productive human work was given cosmic significance: beside God and nature stood homo artifex, imitating nature.’ Bron: Black (2002).

van de creatieve klasse⁴⁷ in de eenentwintigste eeuw⁴⁸. Creativiteit leidt overigens niet alleen tot economische bloei, het is ook een belangrijke bron van plezier voor mensen en leidt derhalve tot menselijke bloei⁴⁹.

Wat betekent het aspect creativiteit voor de relatie bloei & groei?

De mens is een creatief wezen. Het uitoefenen van vakmanschap maakt mensen vreugdevol en productief.

Redenerend op basis van christendemocratische en sociologische inzichten, onderscheiden wij vijf manieren waarop vakmanschap tot uiting komt, vijf manieren die praktisch en conceptueel nauw met elkaar verbonden zijn. De eerste manier waarop vakmanschap tot uiting komt is door middel van schoonheid. Een kwalitatief goed product is in de eerste plaats een mooi product. De natuur en haar schoonheid, en de menselijke nabootsingen daarvan in de vorm van kunstwerken, zijn hierbij een onuitputtelijke bron van inspiratie. Zo komen we tot de tweede uiting van vakmanschap, namelijk leren. Door de natuur en kunstwerken te bestuderen en naar patronen achter de schoonheid te zoeken, ontwikkelen we definities van wat juiste en bij elkaar passende vormen, proporties of kleuren zijn. Kunst en vakmanschap zijn dus synoniemen⁵⁰.

Nadat we op basis van onze conceptie van schoonheid een ideaalbeeld van de werkelijkheid gevormd hebben, gebruiken we ons technische vernuft om de werkelijkheid te boetsen naar dit ideaal. Technisch vernuft vormt daarmee de derde uiting van vakmanschap. Technische vaardigheden verwerven we, net als onze conceptie van schoonheid, door te leren – door oefening. Richard Sennett stelt dat alle vaardigheden, zelfs de meest abstracte, beginnen met lichamelijke oefening. Daarop volgt de geestelijke oefening⁵¹: ‘Op de hogere niveaus van vaardigheid vindt een continue wisselwerking plaats tussen onbewuste kennis en van zichzelf bewust bewustzijn; de onbewuste kennis fungeert als anker, het expliciete bewustzijn fungeert als kritiek en correctief.’ Op de rol van impliciete kennis, die cruciaal is voor economische ontwikkeling, komen we later in deze studie uitgebreid terug.

Door voort te bouwen op onze bestaande kennis komen we tot nieuwe combinaties van ideeën of technieken of allebei. Dit leidt tot de vierde uiting van vakmanschap, namelijk verbeeldingskracht. De zoektocht naar het onbekende

47 | Met de term creatieve klasse doelen economen en sociaalgeografen op de beroepsgroep bestaande uit wetenschappers, ingenieurs, kunstenaars, werkenden uit de culturele sector, managers, en zakelijke professionals. Bron: Aalst et al. (2006).

48 | Zie bijvoorbeeld het bekende werk van Richard Florida, ‘The Rise of the Creative Class’.

49 | Vgl. Genesis 1: ‘En God zag dat het goed was’.

50 | Etymologische verwijzing naar het Latijnse woord ‘ars’ (meervoud ‘artes’) dat zowel vak als kunst betekent.

51 | Sennett (2008), p. 61.

en het Eureka-moment wanneer een ontdekking is gedaan, zijn belangrijke motivaties voor vernieuwing. Wanneer vernieuwing voorziet in een behoefte en derhalve leidt tot economische toegevoegde waarde (iets dat niet noodzakelijkerwijs het geval is) dan spreken we van innovatie. Innovatie is moeilijk te bewerkstelligen, niet alleen in intellectueel opzicht, maar ook in praktisch opzicht. Innovatie dwingt tot het nemen van risico's en het temmen van onzekerheden. Daarnaast leidt innovatie vaak tot weerstand, met name bij mensen met gevestigde belangen.

Het (mede) mogelijk maken van innovatie vraagt om het laatste onderdeel van vakmanschap, namelijk leiderschap of, zoals we leiderschap binnen een economische context noemen, ondernemerschap. Het is de rol van de ondernemer om te onderscheiden welke vernieuwingen toegevoegde waarde hebben, om weloverwogen risico's te nemen en om door diverse vormen van weerstand heen te breken. Het is de verdienste van Joseph Schumpeter geweest om de ondernemer een centrale rol te geven in economische ontwikkeling en deze rol te verklaren op basis van de menselijke natuur. Over ondernemers schreef hij onder andere⁵²: 'Ondernemers hebben de wil om te overwinnen, om succesvol te zijn omwille van het succes zelf. Daarnaast is er de vreugde van de ontdekking [joy of creating]: om zaken voor elkaar te krijgen, om je simpelweg uit te leven en ingenieus bezig te zijn.' Wanneer aan een ondernemer krediet wordt gegund – krediet in de zin van vertrouwen en in de zin van een lening – dan kan een ondernemer in staat worden gesteld om zijn/haar idee uit te werken en op de markt te brengen. Het mogelijk maken van innovatie middels kredietverlening vormt de essentie van wat we kapitalisme zijn gaan noemen. Vertrouwen is een onmisbare voorwaarde voor de werking van een kapitalistisch systeem.

Wat betekent het aspect vakmanschap voor de relatie bloei & groei?

Mensen realiseren hun visie met behulp van liefde voor schoonheid, leergierigheid, technisch vernuft, verbeeldingskracht en ondernemerschap.

Het werk van een ondernemende kunstenaar als Rembrandt illustreert hoezeer liefde voor schoonheid, leergierigheid, technisch vernuft, verbeeldingskracht en leiderschap in elkaar grijpen en elkaar versterken. Zie bijvoorbeeld onderstaand zelfportret, een meesterwerk, uit het jaar 1630. Deze ets is een goed voorbeeld van vakmanschap, vanwege de geraffineerdheid van de etstechniek en de originaliteit van de gezichtsuitdrukking. Het verhaal uit de inleiding illustreert wat hier later in de geschiedenis nog meer uit voort is gekomen.

52 | Schumpeter (1983), pp. 93-94.

Figuur 1. Rembrandt Harmensz. van Rijn. Zelfportret met baret en opengesperde ogen (1630).

1.5 Menselijk tekort

De menselijke hoop – geïnspireerd door ambitie, dienstbaarheid en roeping; gerealiseerd door hard werken, creativiteit en samenwerking – is een bron van activiteit en ontplooiing. Dit is de levendigheid die uit het christendemocratische mensbeeld naar voren komt. We weten echter ook dat mensen druk ervaren, zeker in onze tijd, waarin de voorwaarden voor activiteit en ontplooiing volop aanwezig zijn.

Eenzijds komt deze druk op een natuurlijke manier voort uit het gegeven dat een mensenleven eindig is, terwijl menselijke verwachtingen eindeloos zijn. Anderzijds ontstaat er druk doordat de inzet van onze menselijke capaciteiten binnen de schaarse tijd die we hebben niet alleen een economisch vraagstuk is dat we rationeel kunnen oplossen, maar ook een ethisch vraagstuk dat een

permanente worsteling oproept. Hoe kan ik de verschillende dimensies van een vervuld leven met elkaar combineren? Hoe kan ik verantwoording afleggen, aan andere mensen en aan God, over de manier waarop ik mijn tijd besteed? Zo krijgen de medewerkers in de Bijbelse parabel van de talenten de opdracht om handel te drijven totdat de bedrijfseigenaar terugkomt⁵³. Werken onder (tijds)druk, dus. De Britse journalist Matt Ridley gaf ooit de volgende quasi-serieuze definitie van welvaart⁵⁴: ‘Welvaart is het besparen van tijd bij het vervullen van je behoeften’.

De mens wordt voortgedreven door behoeften en drijfveren, opgejaagd door de tijd, en heeft daarbij de neiging om zichzelf, anderen en God voorbij te lopen, tekort te doen. Deze neiging, die voorbij het economische tekort gaat, kunnen we aanduiden met de term menselijk tekort. Er zijn verschillende archetypen van het menselijke tekort te noemen, waarvan we er hier twee noemen die het meeste raken aan het thema van deze studie. Een eerste archetype betreft het opgeslokt worden door het vervullen van behoeften en de drang om zich te onderscheiden. In deze concurrentiestrijd dreigen zwakkeren in de samenleving onder de voet gelopen te worden. Een tweede archetype betreft ambitie die omslaat in hoogmoed. Wij bouwen dan systemen waarvan we diep in ons hart weten dat we ze niet in de hand kunnen houden⁵⁵. Overmatige complexiteit van financiële constructies, een van de oorzaken van de kredietcrisis van 2008, is hiervan een hedendaags voorbeeld. We zien dit ook terug op het terrein van duurzaamheid: voorbeelden uit heden en verleden tonen dat eenzijdige gerichtheid op korte termijn gewin ten koste kan gaan van het milieu.

Het menselijke tekort heeft belangrijke implicaties voor economische ontwikkeling. Instituties – gedefinieerd als restricties die menselijke interactie in goede banen leiden, zoals wetten, karaktervorming en moraal⁵⁶ – zijn nodig om ervoor te zorgen dat mensen voldoende rekening met elkaar houden en om menselijke bloei mogelijk te maken. Hierbij is een belangrijke rol weggelegd voor de overheid, zowel bij het creëren van positieve externe effecten (bijvoorbeeld middels een voor iedereen toegankelijk onderwijsstelsel) als bij het tegengaan van negatieve externe effecten (bijvoorbeeld middels mededinging). Het paradoxaal hierbij is dat zelfs de instituties zelf, die bedoeld zijn om het menselijk tekort te temperen, een instrument van hoogmoed kunnen worden⁵⁷.

53 | Van belang is om op te merken dat volgens de gangbare theologische interpretatie het belangrijkste talent het talent van de liefde is. Een dergelijke verwijzing treffen we bij Paulus in Romeinen 13: ‘Wees elkaar niets schuldig, behalve liefde’.

54 | Ridley (2010), 5:51.

55 | Dichter T.S. Eliot schreef hierover: ‘They constantly try to escape / from the darkness outside and within / By dreaming of systems so perfect / that no one will need to be good.’ Bron: Eliot (2004).

56 | North (1992), p. 1: ‘Human beings impose constraints on human interaction in order to structure exchange.’ Instituties zijn niet te verwarren met *instituten*, de organisatorische vorm ervan.

57 | Sfranski (2003), hoofdstuk 5.

Overmatige complexiteit van regelgeving, die spontane initiatieven in de kiem smoren, is hiervan een hedendaags voorbeeld.

Wat betekent het aspect menselijk tekort voor de relatie bloei & groei?

Er zijn instituties nodig om (economische) ontwikkeling in goede banen te leiden.

1.6 Rust

Behalve de notie van het menselijke tekort roept de constante activiteit van mensen ook een andere associatie op die geïllustreerd kan worden met het volgende verhaal. Op een zonnige zondagmiddag liep de Schotse uitvinder James Watt door het park. ‘Plotseling,’ zo schreef hij later in zijn dagboek, ‘kwam het idee in me op dat aangezien stoom vluchtige materie is, stoom vlug een vacuüm vult, en dat als er een verbinding wordt gemaakt tussen een cilinder en een vacuümvat, de stoom in het vat zal snellen...’ De vrome Watt kon niet wachten tot het maandag was, toen hij een nieuw, werkend prototype van de stoommachine bouwde en daarmee eeuwige roem verwierf.

Zoals blijkt uit het verhaal, was er in het leven van James Watt sprake van een vruchtbare wisselwerking tussen activiteit en rust. Deze wisselwerking vindt plaats op verschillende niveaus: op het niveau van behoeften, op het niveau van creativiteit en op het niveau van drijfveren. Op het niveau van behoeften gaat het om rust als antwoord op fysieke en geestelijke inspanningen. Ontspanning is hierbij het sleutelwoord. Op het niveau van creativiteit gaat het om het vinden van een balans tussen inspireren en geïnspireerd worden. Ontmoeting met andere mensen en openheid voor natuur en cultuur zijn hierbij de sleutelwoorden. Op het niveau van drijfveren gaat het om het beschouwen van ons dagelijks werk vanuit het oogpunt van onze roeping⁵⁸. Waar kunnen we tevreden over zijn en waar zijn we tegen het menselijk tekort aangelopen? Contemplatie is hierbij het sleutelwoord.

Niet alleen op het geestelijke niveau, maar ook op het praktische niveau zien we dat economische activiteit en rust elkaar nodig hebben. Economische ontwikkeling zorgt voor een economisch surplus, wat ons de mogelijkheid geeft om van onze vrije tijd te genieten. Deze vrije tijd zorgt er op haar beurt voor dat we de energie en inspiratie vinden voor innovatieve ideeën. In een economie waar creativiteit en innovatie steeds belangrijker worden, zijn rust en bezinning daarom onontbeerlijk. Om ervoor te zorgen dat de rust in het hele land kan neerdalen en om het praktisch mogelijk te maken dat mensen elkaar ontmoeten en samenkomsten organiseren, bestaat er sinds de invoering door keizer

58 | Vgl. Genesis 1: ‘En God zag dat het goed was’.

Constantijn in het jaar 321 een algemene rustdag, de zondag, die later is uitgebreid tot het weekeinde⁵⁹. De rustdag wordt sinds die tijd sterk geassocieerd met vrijheid, vrijheid van behoeften en economische verplichtingen⁶⁰, maar ook vrijheid tot geestelijke en intellectuele ontwikkeling⁶¹.

Wat betekent het aspect rust voor de relatie bloei & groei?

Rust maakt mensen vrij voor ontspanning, ontmoeting en inspiratie. Dit schept ruimte voor toekomstige ontwikkeling.

1.7 Visie op verdienvermogen

We hebben in dit hoofdstuk gezien dat menselijke bloei en economische groei nauw met elkaar samenhangen. Hierbij ontdekken we een aantal rode draden, waardevolle inzichten die in het rapport telkens terug blijken te komen. Allereerst zien we hoe menselijke behoeften – de materiële benodigdheden voor een comfortabel leven – en menselijke drijfveren – ambitie, dienstbaarheid en roeping – mensen ertoe aanzetten om te werken. Hiermee bouwen we aan ons eigen bestaan – de oikos, het huishouden waar ons woord voor economie van is afgeleid – en dragen we bij aan een groter geheel – het bonum commune oftewel het algemeen welzijn.

Mensen willen werk leveren dat aan morele standaarden en kwaliteitsstandaarden voldoet – het verlangen naar vakmanschap. Vakmanschap komt tot uiting in liefde voor schoonheid, leergierigheid, technisch vernuft, verbeeldingskracht en ondernemerschap. Deze eerste rode draad die in dit rapport tot uiting komt, kunnen we samenvatten met het woord creatie. Creatie vertaalt zich in productieve kennis die we accumuleren en telkens van binnenuit vernieuwen⁶². Zo komen mensen tot bloei en ontstaat – als resultante van menselijke bloei – economische groei.

De tweede rode draad die in dit hoofdstuk tot uiting komt, kunnen we samenvatten met het woord recreatie. Letterlijk betekent dit dat mensen een stap terugdoen van hun creatieve werkzaamheden. Mensen nemen afstand van hun werk, zodat ze kunnen genieten van de resultaten van hun werk. Rust maakt mensen vrij voor ontspanning, ontmoeting en contemplatie. Te midden van alle activiteit en opgejaagd door de tijd, heeft de mens de neiging om

59 | De Jonge (2006).

60 | Pieper (2009).

61 | Zie bijvoorbeeld de politieke filosofie van de Italiaanse Renaissancedenker Marsilio da Padua. Citaat: 'Marsilius defines the civitas as the community in which men live civiliter, well, with leisure to pursue opera liberalia, liberal tasks, and to exercise the practical and speculative virtues of the soul.' Black (2002).

62 | Hausmann (2013).

zichzelf en anderen voorbij te lopen – dit is het menselijk tekort. Daarom is matigheid van belang en zijn er instituties nodig om (economische) ontwikkeling in goede banen te leiden. Recreatie is als het ware de pas op de plaats die mensen maken om de vruchten te kunnen plukken van hun werk en de zaadjes te planten voor toekomstige menselijke bloei en economische groei. Daarnaast gunt recreatie mensen de tijd om na te denken over de zin van het leven en dat wat het waard is om te creëren. Beide aspecten zijn belangrijk voor het geven van richting aan het (samen)leven.

Wanneer we de beide rode draden die we in dit hoofdstuk op het spoor zijn gekomen – creatie en recreatie – bij elkaar brengen, komen we tot de volgende, christendemocratische definitie van verdienvermogen:

Wat betekenen de aspecten creatie en recreatie voor de relatie bloei & groei?

Het verdienvermogen van een samenleving is de mate waarin mensen in staat zijn om bij te dragen, en van hun bijdrage samen de vruchten te plukken.

De bovenstaande definitie van verdienvermogen is niet exclusief christendemocratisch maar bevat wel een aantal typisch christendemocratische perspectieven. Deze perspectieven vormen het begin van een viertal rode draden die we – in aanvulling op de twee eerder genoemde rode draden creatie en recreatie – in de rest van dit rapport verder uitwerken. Deze vier rode draden zijn: (1) ambitie en ondernemerschap en de bijbehorende noodzaak tot het waarderen van verschil, (2) samenwerking en cultuur, (3) de veelzijdigheid van mensen en oog voor kwaliteit, en (4) instituties.

Het eerste perspectief dat naar voren komt, is dat een christendemocratische visie op de economie een visie is waarin mensen bijdragen – of het nu een grote of een kleine bijdrage is, een materiële of een immateriële bijdrage, een betaalde of een onbetaalde bijdrage – en op creatieve wijze hun vervulling vinden. Met andere woorden: de inrichting van de economie zou zodanig moeten zijn dat mensen zich gestimuleerd voelen om ambitie en ondernemerschap te tonen. Dit kan alleen het geval zijn, als er sprake is van waardering voor verschillen tussen mensen en als ieders unieke bijdrage – van hoogopgeleid en laagopgeleid – op waarde wordt geschat (beroepstrots)⁶³. Een andere implicatie is dat het vanuit christendemocratische optiek niet nodig en niet wenselijk is dat alle bijdragen van mensen in het domein van commerciële transacties plaatsvinden: we pleiten voor een sterk en zelfstandig maatschappelijk domein, waarin mensen zonder druk van de markt of de overheid een bijdrage kunnen leveren, bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk. Een vrijwillige bijdrage

63 | Zie de studie van het Wetenschappelijk Instituut over nieuwe scheidslijnen (2015).

heeft immers een heel andere gevoelswaarde en een veel intuïtievare en nauwere verbinding met belangrijke drijfveren als dienstbaarheid en roeping.

Ten tweede, zoals het werkwoord bijdragen laat zien, is verdienvermogen geen doel op zich maar verwijst het naar een extern doel dat we in relatie tot anderen vaststellen en dat we bovendien gezamenlijk realiseren. Dit aspect van gezamenlijkheid wijst ons op de relevantie van samenwerking en cultuur. Economie kan niet los gezien worden van cultuur, waarbij we cultuur definiëren als de omgangsvormen en het intellectuele en kunstzinnige leven van een samenleving⁶⁴. Christendemocraten hebben altijd geprobeerd om economie en cultuur met elkaar te verbinden. Zo stonden christendemocraten na de Grote Depressie en de daarmee causaal verbonden Tweede Wereldoorlog aan de wieg van het Rijnlandse model, met de overtuiging dat cultureel ingebedde economie tot een betere en sterkere economie en samenleving leidt⁶⁵. Op het belang van cultuur en samenwerking komen we in de volgende hoofdstukken uitgebreid terug.

Het derde perspectief dat naar voren komt, is de veelzijdigheid van mensen en het hebben van oog voor kwaliteit. De inrichting van economie en samenleving moet erop ingericht zijn om de verschillende facetten van de mens harmonieus tot bloei te laten komen. Enerzijds leiden we hieruit af dat ontwikkeling begint met aandacht voor de mens en niet met aandacht voor bezit. De Griekse filosoof Aristoteles schreef hierover⁶⁶: ‘Het is evident dat bij het beheer van het huishouden [de oikos] meer aandacht uit moet gaan naar de familieleden en de ontwikkeling van hun deugden dan naar bezit of rijkdom.’ Het belang van menselijke deugden en vaardigheden wordt bevestigd in de laatste generatie economische groeimodellen, de zogenoemde endogene groeimodellen, waarin een sleutelrol is weggelegd voor het zogenoemde menselijk kapitaal en het effect van leren op de economie⁶⁷. Ook zien we dit streven terug in de eerder beschreven notie van kwaliteit van leven, die steeds meer centraal komt te staan bij het formuleren van beleidsdoelstellingen.

Anderzijds leiden we uit dit derde perspectief af dat het belangrijk is om aandacht te hebben voor de hele mens en niet slechts voor een of enkele dimensies van de mens⁶⁸. Zonder oog voor kwaliteit, dienstbaarheid, schoonheid, rust en al die andere facetten die in dit hoofdstuk de revue gepasseerd zijn, komen menselijke bloei en economische groei vroeg of laat in het

64 | Eliot (1973).

65 | Bovenberg, Neuteboom & Schenderling (2014).

66 | Aristoteles (1912), p. 78.

67 | Zie bijvoorbeeld Lucas (1988).

68 | Zo waarschuwde de vroege christendemocratische denker Althusius (1557 – 1638) ervoor om de ziel van de mens niet te vergeten en beschouwde hij geestelijke vorming als belangrijkste taak van de overheid. Hij schreef: ‘De overheid heeft betrekking op zowel de ziel als het lichaam van haar burgers. (...) De eerste verantwoordelijkheid van de overheid is geestelijke vorming, de tweede is levensonderhoud en veiligheid.’ Bron: Althusius (2010), hoofdstuk 1, p. 3.

gedrang. Hetzelfde geldt voor de balans tussen werk en privé waar vandaag de dag terecht veel om te doen is. Dit inzicht is nog onvoldoende verankerd in de inrichting van de economie, al sijpelt het wel op steeds meer plekken door. Zo voerde autofabrikant BMW onlangs het 'recht op onbereikbaarheid' in, ter bevordering van de rust van werknemers, en voerde zoekbedrijf Google de zogenoemde '20-procentregel' in, waarbij werknemers twintig procent van hun tijd aan eigen projecten mogen besteden⁶⁹. Op het belang van het hebben van oog voor kwaliteit komen we eveneens in de volgende hoofdstukken terug.

Het vierde perspectief dat naar voren komt betreft instituties. Er zijn formele instituties – bestaande uit wetten, regels en andere kaders – en informele instituties – bestaande uit gewoonten en gebruiken. Het tot stand brengen van een virtueuze cirkel van menselijke bloei en economische groei vergt wetten en regels, maar ook tijd, doorzettingsvermogen en opofferingsgezindheid, zowel op het niveau van een individuele onderneming als op het niveau van de samenleving. Het is dus van belang om onze beslissingen te laten leiden door de kosten en baten op lange termijn, rekening houdend met toekomstige generaties, ook al zijn de kosten en baten op lange termijn over het algemeen moeilijker kwantificeerbaar⁷⁰. Vanuit deze optiek beoordelen we het functioneren van de economie dus niet alleen op basis van de huidige welvaart die de economie voortbrengt, maar ook op basis van de werkgelegenheid, de kwaliteit van werk en de effecten van de economie op het milieu.

In het volgende hoofdstuk gaan we nader in op de vraag op welke manier het verdienvermogen van een samenleving zich ontwikkelt en welke randvoorwaarden daarvoor nodig zijn.

69 | Bron: NRC (2014) en MT (2011).

70 | Het zevende principe van de zeven principes die Sybrand Buma op het CDA-congres van 1 juni 2013 lanceerde. Het idee komt eveneens terug in het rapport van het Strategisch Beraad 'Kiezen en verbinden' (2012).

2 | Innovatie en co-creatie: hoe economische activiteit leidt tot economische ontwikkeling

Motto

'How much work is involved in combing, spinning and weaving clothes! The life of no single man is long enough to obtain all these things, unless the wonder and observation of many men, and collective experience, should come to the rescue.'

*Juan de Mariana*⁷¹

71 | Juan de Mariana was een 16e-eeuwse Spaanse scholasticus. Bron: Grice-Hutchinson (1952).

2.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we onderzocht wat mensen drijft om economisch actief te zijn. De antwoorden die we op deze waaromvraag geformuleerd hebben, geven richting aan het economisch handelen en laten zien ten dienste van welke doelen de economie staat.

Aan het begin van het vorige hoofdstuk is al gememoreerd dat de uitkomsten van economische activiteit verbluffend kunnen zijn, zowel in termen van welvaart als in termen van welzijn. In dit hoofdstuk gaan we nader in op het ontwikkelingsproces: de stappen die mensen vanuit hun drijfveren zetten om tot hun uiteindelijke resultaten te komen. Met andere woorden, we richten ons op de hoe-vraag: hoe komt economische ontwikkeling tot stand en welke benodigdheden zijn er voor het behalen van goede uitkomsten? We schrijven dit hoofdstuk, net als het vorige hoofdstuk, vanuit het perspectief van de verwevenheid van menselijke bloei en economische groei. Verder gaan we in op recente wetenschappelijke inzichten over de aard van economische ontwikkeling.

Het startpunt van de analyse van economische ontwikkeling is de notie dat mensen creatieve wezens zijn en een diepgewortelde drijfveer hebben om kwalitatief goed werk te leveren (vakmanschap). In dit hoofdstuk ontdekken we dat creativiteit en vakmanschap tal van vormen kunnen aannemen. Dit heeft twee belangrijke implicaties voor economische ontwikkeling. De eerste implicatie is dat mensen ertoe geneigd zijn om op elk denkbaar niveau van activiteit – van individuele handelingen tot beslissingen op organisatie- of samenlevingsniveau – innovaties toe te passen. Het werk dat mensen doen is daarom continu aan verandering onderhevig.

De tweede implicatie is dat de diversiteit aan talenten mensen ertoe aanzet om samen te werken. Hier komt een breed scala aan samenwerkingsvormen uit voort, die cruciaal zijn voor economische ontwikkeling. Zoals beschreven in het voorgaande hoofdstuk, is het niet vanzelfsprekend dat menselijke interacties vruchtbaar zijn. Er zijn instituties nodig om menselijke interacties in goede banen te leiden. Deze instituties vergen een goede balans tussen stabiliteit en adaptiviteit. Daarom sluiten we dit hoofdstuk af met het verhelderen van de rol van instituties en het vinden van een balans tussen stabiliteit en adaptiviteit.

2.2 Technische innovatie

Een creatief vakman brengt telkens vernieuwingen aan in het product en in het productieproces. Gaandeweg ontwikkelen vaklieden tal van technieken die ons helpen om de werkelijkheid te boetsen naar ons ideaal. Op hun beurt (her)vormen het gebruik en het bestuderen van technieken onze manier

van denken, zodat we nieuwe ideeën gaan bedenken over het product en het productieproces. Op deze manier ontstaat er een vruchtbare wisselwerking tussen mens en techniek, waarbij technische kennis, die we in dit hoofdstuk aanduiden als vakkennis, het cruciale schakelpunt is. Socioloog Richard Sennett verwoordde deze interactie als volgt⁷²: ‘Geloof in juistheid spoort aan tot technische verbetering; nieuwsgierigheid naar transitionele objecten ontwikkelt zich tot definitives van wat ze zouden moeten zijn.’

Een groot deel van de vakkennis die mensen hebben, is impliciete kennis (‘tacit knowledge’), dat wil zeggen onbewuste kennis die mensen zich alleen door langdurige oefening eigen kunnen maken en die derhalve moeilijk overdraagbaar c.q. kopieerbaar is. Aangezien het veel tijd en moeite kost om vakkennis over te dragen, loont het dat mensen zich specialiseren, bijvoorbeeld binnen een samenwerkingsverband⁷³. Hierdoor raakt kennis ingebed in de samenleving. Sommige specialismen zijn ingebed in personen, sommige in groepen personen, binnen organisaties. Specialisatie leidt tot productiviteitsverhogingen en daarmee tot economische groei. Bovendien verschaft vakkennis mensen een positie op de (arbeids)markt, arbeidsvreugde en eigenwaarde.

Wat betekent het aspect vakkennis voor de relatie bloei & groei?

Creativiteit en vakmanschap leiden tot de opbouw van vakkennis. Vakkennis verschaft mensen arbeidsvreugde en een positie op de (arbeids)markt, en leidt bovendien tot specialisatie en economische groei.

Het opbouwen en systematiseren van vakkennis stelt mensen in staat om voort te bouwen op elkaars kennis, zodat het algehele kennisniveau van de samenleving erop vooruit gaat. Het overdragen van deze kennis aan nieuwe generaties – een proces dat al van jongs af aan, bij de opvoeding, begint – zorgt ervoor dat mensen de weg leren vinden in het leven. Zodoende kan kennisoverdracht de productiviteit van een land blijvend verhogen en biedt het nieuwe generaties kansen om zelf nieuwe ontdekkingen te doen. Anders gezegd: kennisopbouw door een enkeling levert uiteindelijk baten op voor de hele samenleving.

Onderwijs is de eerste en belangrijkste bron van deze zogenoemde kennisexternaliteiten. Naarmate een economie complexer wordt en technische verbeteringen elkaar sneller opvolgen, wordt het steeds moeilijker om vakkennis bij te houden en veroudert bestaande vakkennis steeds sneller⁷⁴. Dit betekent dat onderwijs in een moderne economie aan belang wint, niet alleen de formele vormen van leren, maar juist ook de informele vormen van leren, binnen een bedrijfscontext en door het maken van fouten.

72 | Sennett (2008), pp. 124-130.

73 | Hausmann et al. (2013).

74 | Een uitgebreide beschrijving van de stand van de techniek staat in hoofdstuk 3.

Het aanbrenge van vernieuwingen in producten of in productieprocessen brengt voor ondernemers veel uitdagingen en obstakels met zich mee. Zoals vermeld in het voorgaande hoofdstuk, kunnen alleen vernieuwingen die toegevoegde waarde opleveren innovaties worden genoemd. Bovendien is innovatie moeilijk te bewerkstelligen, aangezien het innovatieproces omgeven is met onzekerheden en omdat innovaties weerstand oproepen bij gevestigde partijen.

Dit leidt tot een conclusie met economische implicaties, namelijk dat we op grond van de menselijke natuur kunnen verwachten dat er een constante, eindeloze stroom aan vernieuwende ideeën bestaat, maar dat de toepassing van innovaties specifieke menselijke kwaliteiten – met name leiderschap – en specifieke sociale omstandigheden – met name tolerantie voor verschil – vergt die beide zeldzaam zijn. Bovendien zijn deze menselijke kwaliteiten en sociale omstandigheden cultureel van aard, wat betekent dat ze moeilijk beïnvloedbaar en zeker niet maakbaar zijn. Kortom, in economische zin is er veelal sprake van voldoende aanbod van innovatieve ideeën, maar een tekort aan vraag naar innovatieve ideeën⁷⁵. Dit heeft belangrijke implicaties voor beleid die we verderop in dit rapport uitwerken.

Uiteindelijk is economische ontwikkeling te herleiden op de hoeveelheid vak-kennis die een samenleving weet vast te houden en de hoeveelheid vruchtbare toepassingen van vakkennis die een samenleving tot stand kan brengen⁷⁶. In veel wetenschappelijke studies en liberale beleidsprogramma's wijst men nog steeds het individu en individuele kennis aan als basis van economisch succes. Dit strookt niet met de ware aard van economisch succes, waarin samenwerking en cultuur een cruciale rol spelen. Christendemocraten hebben oog voor dit cultureel-economische aspect van het verdienvermogen van een land en bestrijden het individualistische begrip van de kenniseconomie ten faveure van de ingebedde kenniseconomie. In de rest van dit hoofdstuk werken we deze visie nader uit.

Wat betekent het aspect technische innovatie voor de relatie bloei & groei?

(Technische) innovatie vergt goed onderwijs, een cultuur van leiderschap en tolerantie voor verschil.

2.3 Sociale innovatie

Mensen hebben verschillende talenten gekregen en gaan daar op verschillende manieren mee om. De christendemocratie duidt deze verschillen positief, omdat mensen elkaar op grond van deze verschillen nodig hebben en zo

75 | Rodrik (2004a).

76 | Hausmann et al. (2013), sectie 1.

nader tot elkaar komen⁷⁷. Individu en gemeenschap versterken elkaar, zowel in economisch opzicht – omdat specialisatie en onderlinge uitwisseling tot welvaartsgroei leiden – als in sociaal opzicht – omdat mensen vreugde ervaren bij onderlinge samenwerking⁷⁸. Deze houding kan aangeduid worden als een collegiale houding die gebaseerd is op vertrouwen en die gecultiveerd wordt met behulp van regels en gebruiken. Dit gebeurt bijvoorbeeld in arbeidsorganisaties, waarin mensen een productieve samenwerking met elkaar aangaan. Dit betekent dat het verdienvermogen van een land in belangrijke mate beïnvloed wordt door het sociale weefsel tussen mensen.

De derde manier waarop individu en gemeenschap elkaar versterken is vrije tijd. Door specialisatie en samenwerking blijft er tijd over voor het onderhouden van sociale, culturele en religieuze banden. Bovendien biedt vrije tijd de mogelijkheid tot het gezamenlijk ontwikkelen van creatieve vaardigheden, wat indirect de economische capaciteit van mensen versterkt.

Een onderbelichte vorm van het bevorderen van menselijke bloei en economische groei is sociale innovatie. In het beleidsdebat gaat veel aandacht uit naar technische innovatie. Wanneer we echter economische activiteit opdelen in transformaties – het toevoegen van waarde, al dan niet met technische hulpmiddelen, aan ruwe materialen – en transacties – het uitwisselen van toegevoegde waarde door middel van samenwerking – dan ontdekken we dat de kostenstructuur van moderne economieën in de afgelopen decennia sterk veranderd is. Waar in het verleden het grootste deel van de totale kosten gemaakt werd voor transformaties, gaat vandaag de dag een bijna even groot deel van de kosten op aan transacties⁷⁹.

De oorzaak hiervoor is dat door toepassing van technologie en procesinnovaties de transformatie van ruwe materialen steeds goedkoper is geworden, terwijl door de toenemende complexiteit van de wereldeconomie – bijvoorbeeld als gevolg van globalisering en het opknippen van productieketens⁸⁰ – transactiekosten relatief steeds hoger worden.

De komst van internet zorgt hierbij voor veel extra dynamiek: enerzijds maakt internet snellere, wereldwijde transacties mogelijk – wat een neerwaarts effect heeft op transactiekosten – anderzijds zorgt internet voor een explosie aan nieuwe, steeds complexere transacties – wat een opwaarts effect heeft op de transactiekosten. Al met al kunnen we concluderen dat de transactiekosten-economie in combinatie met de voortgaande digitale revolutie de aard van de economie wezenlijk verandert.

77 | Althusius schreef: 'God has distributed his gifts in diverse ways among men. He did not give one person everything, but different things to different people, so that I need what you have and you need what I have; thus arose the necessity of sharing what is useful.' Bron: Althusius (2010).

78 | De Middeleeuwse filosoof Marsiglio da Padua (1280-1343) sprak van de 'civilis amicitia'. Bron: Black (2002).

79 | Wallis en North (1986).

80 | Grossmann & Rossi-Hansberg (2006).

De veranderende aard van de economie heeft grote gevolgen voor de manier waarop we innoveren. We moeten daarom ons innovatiebegrip aanpassen, waarbij samenwerking een cruciale rol speelt. Zowel de organisatievorm als de organisatiecultuur hebben aantoonbare consequenties voor de hoogte van transactiekosten en de ontwikkeling van nieuwe producten en productiemethoden⁸¹. Dit betekent dat sociale innovaties bij kunnen dragen aan productiviteitsverbeteringen en daarmee aan economische groei⁸².

Sociale innovatie is een relatief nieuw begrip dat haar intrede deed rond de eeuwwisseling. We definiëren sociale innovaties hierbij als vernieuwingen die aangebracht worden in de manier waarop mensen samenwerken, bijvoorbeeld vernieuwende organisatievormen, aansturingsvormen of samenwerkingsvormen zoals flexibel werken, digitale samenwerkingsplatforms, inspiratiesessies, het bevorderen van interdisciplinariteit, et cetera⁸³. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat sociale innovatie tot betere prestaties van organisaties leidt; echter, deze onderzoeken hanteren veel en onderling verschillende invalshoeken en zijn bovendien veelal moeilijk toepasbaar in beleid⁸⁴. Daarom gaan we hieronder concreet in op een aantal verschillende dimensies van, en randvoorwaarden voor samenwerking.

Wat betekent het aspect samenwerking voor de relatie bloei & groei?

Samenwerking, en de verbetering daarvan door middel van sociale innovatie, draagt bij aan productiviteitsverbeteringen en arbeidsvreugde.

Samenwerking tussen mensen is nauw verbonden met kennisontwikkeling en technische innovatie. Samenwerking leidt namelijk tot nieuwe combinaties van ideeën, vernieuwingen die kunnen uitgroeien tot innovaties. Verder is samenwerking cruciaal voor het doorontwikkelen van complexe ideeën tot werkende goederen en diensten, evenals voor het vermarkten ervan. Daarbij komt dat kennis een zogenoemd niet-rivaliserend goed is: ideeën leiden niet alleen tot positieve effecten voor de bedenker, maar omdat iedereen er gebruik van kan maken, verhogen ze ook het algehele kennisniveau, waardoor weer nieuwe ideeën tot stand kunnen komen⁸⁵. Samenwerking is daarmee naast onderwijs de tweede bron van kennisexternaliteiten⁸⁶.

Economisch onderzoek wijst uit dat voor een vruchtbare kruisbestuiving van ideeën een fijne balans nodig is: enerzijds moet de cognitieve afstand tussen de samenwerkingspartners niet te klein zijn, want daar komen geen originele en

81 | Williamson (1985), hoofdstuk 1.

82 | Volberda (2007).

83 | Idem.

84 | Pot (2012).

85 | Hausmann et al. (2013), sectie 1.

86 | Stegeman (2012), pp. 12-15.

baanbrekende combinaties van ideeën uit voort; anderzijds moet de cognitieve afstand tussen samenwerkingspartners ook weer niet te groot zijn, want dan staat begripsverwarring een vruchtbare combinatie van ideeën in de weg⁸⁷. Daarnaast is nabijheid een belangrijke factor: ideeën kunnen immers het gemakkelijkst worden overgedragen wanneer mensen elkaar kunnen treffen, bijvoorbeeld in regionale netwerken of clusters. Dit leidt tot agglomeratie-effecten c.q. kennispilovers⁸⁸.

Nabijheid van samenwerkingspartners in combinatie met een optimale cognitieve afstand van samenwerkingspartners ontstaat niet vanzelf. Nog moeilijker is het om, nadat een gezamenlijk idee is ontstaan, gezamenlijke investeringen tot stand te brengen. Met andere woorden, er is sprake van coördinatie-externaliteiten⁸⁹: er zijn derde partijen, bijvoorbeeld overheden of kennisinstellingen, nodig die locatiekeuzes, uitwisselingskeuzes en investeringskeuzes op elkaar afstemmen.

Wat betekent het aspect sociale innovatie voor de relatie bloei & groei?

De juiste cognitieve afstand, nabijheid en afstemming tussen samenwerkingspartners leidt tot een vruchtbare kruisbestuiving van ideeën ('georganiseerde chaos').

2.4 Het belang van cultuur

Redenerend vanuit het christendemocratisch gedachtegoed, zouden we verwachten dat voor samenwerking en een goede kruisbestuiving van ideeën naast de 'harde' randvoorwaarden, ook 'zachte' randvoorwaarden een rol spelen, met name cultuur. Wetenschappelijk onderzoek bevestigt dit inzicht en laat zien dat niet alleen de cultuur van een land een significante invloed heeft op samenwerkingsresultaten, maar ook regionale cultuur. Zo wijst een studie naar de ondernemerschapscultuur in Europese regio's uit dat regio's waarin de verschillende facetten van ondernemerschapscultuur – zoals persoonlijke verantwoordelijkheid en waardering voor het nemen van risico – sterker tot uiting komen, innovatiever zijn en een hogere economische groei laten zien⁹⁰.

Een ander inzicht betreft het effect van de mate van hiërarchie op samenwerkingsresultaten: door de egalitaire houding die Nederlanders typeert, zijn Nederlandse bedrijven goed in staat tot het ontwikkelen van producten waarvoor veel improvisatievermogen vereist is. Dit geldt onder andere bij de ontwikkeling van producten waarbij sprake is van veel onzekerheden, zodat alleen voortgang geboekt kan worden door continu nieuwe suggesties te doen,

87 | Nooteboom et al. (2007).

88 | Marshall (1997).

89 | Rodrik (2004b).

90 | Beugelsdijk (2007).

suggesties uit te proberen, kritisch te reageren en aanpassingen te doen. Denk bijvoorbeeld aan de bouw van chipmachines. Op deze manier levert de Nederlandse cultuur indirect een belangrijke bijdrage aan het verdienvermogen van Nederland. Zie het onderstaande kader voor een korte, sociologische typering van de Nederlandse cultuur.

Typering van de Nederlandse cultuur

Wie kan de bijzonderheden van de Nederlandse cultuur beter beschrijven dan een relatieve buitenstaander? De Amerikaanse sociologe Ruth Benedict deed etnografisch onderzoek naar de Nederlandse cultuur en deed daarbij vele treffende observaties die inzicht geven in wat karakteristiek is voor de Nederlandse cultuur en wat de Nederlandse cultuur bij zou kunnen dragen in de wereld⁹¹.

Benedict portretteert de Nederlanders als moralistisch, individualistisch, vrijheids- en vredelievend, tolerant, zelfverzekerd, trots, ironisch, puriteins, netjes, prudent, spaarzaam, conservatief, huiselijk, serieus en ietwat melancholisch. Ze schrijft⁹²: ‘De typische Nederlander is zo verzekerd van zichzelf dat hij zich niet onderwerpt aan dictaten, maar staat op voor zijn/haar rechten.’ Dit betekent overigens niet dat Nederlanders geen zelfspot hebben⁹³: ‘Onder elkaar drijven ze zelfs de spot met hun eigen land en eigen manieren. (...) Ze zullen niet snel iemand de hemel in prijzen.’

De vrijheidsliefde van Nederlanders is volgens Benedict de basis voor tolerantie voor anders denkenden, wat maakt dat ze gemakkelijk contact leggen met vreemden⁹⁴: ‘Nederlanders laten zich weliswaar intolerant en veroordelend uit, maar ze gunnen hun tegenstanders het recht om er iets tegenin te brengen.’ Wat betreft de economisch-georiënteerde karaktertrekken wijst Benedict op prudentie, waarbij ze het gezegde ‘niet over één nacht ijs gaan’ als voorbeeld noemt⁹⁵. Verder valt het Benedict op dat Nederlanders serieus zijn, wat bijvoorbeeld terug te zien is in het grote belang dat Nederlanders hechten aan onderwijs.

Hans Clevers, president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), vat de bijdrage van de Nederlandse cultuur als volgt samen⁹⁶: ‘Onze belangrijkste kracht ligt besloten in onze cultuur. Nederlanders zijn nieuwsgierig, internationaal gericht. We zijn ambitieus, maar werken tegelijkertijd gemakkelijk samen. We delen kennis en succes, maar ook tegenslag. We

91 | Ginkel (1992).

92 | Idem, p. 53.

93 | Idem, p. 54.

94 | Idem, p. 54.

95 | Idem, p. 58.

96 | Clevers (2014).

zijn ongevoelig voor autoriteit en gaan over alles in discussie. Niet goed voor een leger misschien, maar uitermate vruchtbaar voor het bedrijven van wetenschap.’

Wat betekent het aspect sociale innovatie voor de relatie bloei & groei?

Cultuur heeft een significant effect op de resultaten van samenwerking en daarmee op het verdienvermogen van een land.

2.5 Institutionele innovatie

Binnen het denkkader van het rationele denken – bijvoorbeeld veel economische tekstboeken – zijn technische en sociale innovaties voldoende om groei van welvaart en welzijn op gang te brengen en te houden. Bij deze visie zijn vraagtekens te zetten. Immers: ook in het pre-industriële tijdperk vonden technische en sociale innovaties plaats. Toch was er niet of nauwelijks sprake van bestendige economische groei onder brede lagen van de bevolking. Hoe kan dat? Blijkbaar is een smalle economische visie niet voldoende om groei te verklaren.

Het christendemocratische mensbeeld wijst ons op het menselijke tekort (zie hoofdstuk 1). Toegepast op economische plannen en activiteiten betekent dit dat plannen en activiteiten zijn omgeven met onzekerheid, terwijl mensen een beperkt verstand hebben en we niet in staat zijn om alle beschikbare informatie te verwerken en altijd de juiste beslissingen te nemen. Er zijn daarom restricties – afbakeningen – nodig in het menselijk verkeer die onzekerheden hanteerbaar maken⁹⁷. Deze restricties zijn formele instituties en informele instituties die menselijke interacties in goede banen leiden. Econoom en Nobelprijswinnaar Douglass North schrijft hierover⁹⁸: ‘Sterke morele en ethische codes van een samenleving zijn het cement van sociale stabiliteit die een economisch systeem mogelijk maken.’

Hoewel in de literatuur over economisch beleid veel aandacht uitgaat naar formele instituties – wet- en regelgeving, prikkelwerking en ondernemingsvormen – houden christendemocraten daarnaast scherp de waarde en relevantie van informele instituties in het oog. Enerzijds heeft dit te maken met de relevantie van samenwerking, zoals beschreven in de vorige paragrafen. Anderzijds heeft het te maken met onzichtbare vormen van frictie en onzekerheid, waar informele instituties zeer elegante oplossingen voor bieden.

Deze manier van kijken werpt een interessant licht op de economische werkelijkheid. Zo blijkt uit empirisch onderzoek dat grotere bedrijven schaalvoordelen hebben, maar hoe kan het dan dat kleinere bedrijven überhaupt overleven? Het antwoord kan alleen gelegen zijn in het onzichtbare sociale

97 | North (1992).

98 | North (1992), pp. 1-3.

weefsel dat mensen en organisaties onderling verbindt en zorgt voor een alternatief concurrentievoordeel voor kleinere bedrijven, bijvoorbeeld in een persoonlijke vorm van dienstverlening die tot een hogere toegevoegde waarde en betere klantenbinding leidt. Denk bijvoorbeeld aan de kleine ondernemer op de hoek van de straat die door kennis van zijn klanten en goede omgangsvormen maatwerkoplossingen kan bieden die andere bedrijven niet kunnen bieden. Beleidsmakers mogen dit aspect niet veronachtzamen.

Net als de impliciete kennis van personen, zijn de instituties van een samenleving moeilijk overdraagbaar c.q. kopieerbaar. Het vergroten van het aanpassingsvermogen van instituties aan veranderende omstandigheden is daarom een verstandige strategie om langdurige concurrentievoordelen mee te behalen⁹⁹. Een voorbeeld hiervan is de succesvolle samenwerking tussen werkgevers, werknemers en overheid binnen het Nederlandse Poldermodel. Overigens zijn instituties padafhankelijk, wat impliceert dat institutionele innovaties het meest succesvol zijn als ze voortbouwen op bestaande institutionele patronen. Over deze balans tussen stabiliteit en adaptiviteit gaat de volgende paragraaf.

Wat betekent het aspect institutionele innovatie voor de relatie bloei & groei?

Formele en informele instituties leiden menselijke interacties in goede banen. Institutionele innovaties kunnen leiden tot langdurige concurrentievoordelen.

2.6 Stabiliteit en adaptiviteit

Innovatie zorgt ervoor dat de economie telkens van binnenuit wordt vernieuwd. Ondanks de blijvende neiging van economen en beleidsmakers om dit proces van economische ontwikkeling te rationaliseren – i.e. te doen alsof het verklaarbaar en voorspelbaar is – blijft economische ontwikkeling in essentie een onvoorspelbaar proces van horten en stoten, van mislukkingen en frictie¹⁰⁰. Waar liberalen en sociaaldemocraten meegaan in deze neiging tot rationaliseren – een tendens die bijvoorbeeld tot uiting komt in het blinde geloof dat het verhogen van investeringen in onderzoek en ontwikkeling per definitie leidt tot economische groei (alsof er sprake zou zijn van een lineair verband) – houden we vanuit de christendemocratische mens- en maatschappijvisie ernstig reke-

99 | WRR (2013), hoofdstuk 11.

100 | Citaat: 'That form of economic organisation in which the goods necessary for new production are withdrawn from their settled place in the circular flow by the intervention of purchasing power created ad hoc is the capitalist economy.' Bron: Schumpeter (1983).

ning met de tekortkomingen en onvoorspelbaarheden die het maatschappelijke en economische leven zo diepgaand beïnvloeden.

Dit besef van tekortkomingen en onvoorspelbaarheden is op twee manieren van invloed op ons denken over economie en samenleving. Ten eerste behoedt het ons voor de misvatting dat er ‘perfecte’ economische instituties bestaan die de welvaart maximaliseren. Ten tweede behoedt het besef van tekortkomingen en onvoorspelbaarheden ons voor de misvatting dat instituties een ‘sta-in-de-weg’ zijn voor onbeperkte concurrentie. Zowel het streven naar perfecte economische instituties als het streven naar onbeperkte concurrentie brengen namelijk hetzelfde gevaar met zich mee: het gevaar dat mensen in een economisch keurslijf worden geperst.

Dit is geen denkbeeldig gevaar. Zo schreef de bekende columnist Thomas Friedman eind jaren ‘90 onomwonden en lovend over de ‘Golden straitjacket’ – letterlijk ‘de Gouden dwangbuis’ – een set aan economische maatregelen die de welvaart verhogen en daarom door alle landen omarmd zouden moeten worden¹⁰¹. Dit type denken is nog steeds dominant. Zo is er in de economische wetenschap en in het economische beleid, bijvoorbeeld in studies over het verdienvermogen van Nederland, veel aandacht voor de welvaartsbaten van liberalisering van de arbeidsmarkt, terwijl er relatief weinig aandacht is voor het effect van liberalisering van de arbeidsmarkt op het welzijn van mensen. Deze denktrant is overigens niet verwonderlijk: de welvaartsbaten van dergelijke economische maatregelen zijn (voor de korte termijn althans) verklaarbaar en kwantificeerbaar, terwijl de effecten op mens en maatschappij (voor de langere termijn) onzeker en onkwantificeerbaar zijn.

Kortom, het is niet vanzelfsprekend dat de economie zodanig is ingericht dat economische groei en menselijke bloei hand in hand gaan. Wat betekent dit voor het denken over economische instituties? Vanuit het besef dat de werkelijkheid onvolkomen is en we niet precies weten welk effect onze interventies hebben op de werkelijkheid, pleiten christendemocraten voor het vinden van een voorzichtige balans tussen adaptiviteit en stabiliteit.

Dit betekent dat er enerzijds openheid van instituties nodig is, zodat de doelen van instituties – vrijheid van mensen en omgang met onverwachte omstandigheden – in zicht blijven. Anderzijds is het nodig om de sociale stabiliteit te bewaren, zodat de zekerheid en het houvast van mensen in zicht blijven. In onderstaande alinea’s werken we beide punten uit. Er zal hierbij regelmatig twijfel ontstaan in welk geval er gekozen moet worden voor adaptiviteit en in welk geval voor stabiliteit. De Duitse Bondskanselier Angela Merkel zei daar het volgende over¹⁰²: ‘De economie en het financiële stelsel moeten de men-

101 | Friedman (1999).

102 | Merkel (2011), p. 13. Letterlijk citaat; ‘Die Wirtschaft und die Finanzwirtschaft müssen den Menschen dienen, nicht umgekehrt. Das heißt doch nichts anderes als das, was uns immer gelehrt hat: im Zweifel für den Menschen wählen.’

sen dienen, niet omgekeerd. Dat betekent toch niets anders dan dat, wat ons altijd geleid heeft: bij twijfel voor mensen kiezen.’

Zoals beschreven in de vorige alinea, is het van belang dat de instituties van een land een bepaalde mate van openheid hebben. Er moet ruimte zijn voor experimenten, en het maken en corrigeren van fouten. Samenlevingen met een hoge mate van tolerantie voor institutionele verscheidenheid zijn op lange termijn succesvoller¹⁰³. De Turkse econoom Dani Rodrik vat deze essentie als volgt samen¹⁰⁴: ‘Ontwikkeling gaat ten diepste over structurele verandering: het draait om het produceren van nieuwe goederen met behulp van nieuwe technologieën en over het verplaatsen van kapitaalmiddelen van traditionele activiteiten naar nieuwe activiteiten.’ Volgens Rodrik is er geen reden om aan te nemen dat de instituties van moderne economieën uitontwikkeld zijn en is het zinvol om in het economisch beleid institutionele experimenten in te bouwen¹⁰⁵. In de volgende hoofdstukken zullen we daarom een aantal Nederlandse instituties onderzoeken en aanbevelingen doen over de veranderingen die nodig zijn om in te spelen op veranderende mondiale behoeften.

Wat betekent het aspect stabiliteit en adaptiviteit voor de relatie bloei & groei?

Institutionele verscheidenheid en het inbouwen van institutionele experimenten versterken de bestendigheid van instituties op lange termijn.

Hoewel de baten van structurele verandering groot zijn, moeten we niet vergeten dat mensen te midden van dynamiek altijd behoefte zullen hebben aan rust en zekerheid. Schumpeter, een denker die als geen ander de baten van vernieuwing zag en onderkende, wees er tegelijkertijd op dat afbrokkelende sociale stabiliteit de grootste bedreiging van kapitalistische economische systemen vormt¹⁰⁶. Met andere woorden: er is sprake van een spanningsveld tussen creatie en recreatie, activiteit en rust. Het is niet moeilijk om daarvan hedendaagse voorbeelden te benoemen: wanneer mensen zich als gevolg van ongrijpbare economische veranderingen in het nauw gedreven voelen, dan kan dit de sterke drijfveren van mensen verslappen of zelfs leiden tot angst en psychische problematiek.

Zo komen in diverse studies van het SCP ‘paradoxen van economische ontwikkeling’ naar voren: enerzijds zijn mensen tevreden met de extra vrijheid die economische flexibiliteit biedt, anderzijds ervaren mensen psychische druk van permanente her- en bijscholing en wisseling van banen en functies¹⁰⁷. Zo is er al

103 | North (1992).

104 | Rodrik (2007), p. 6.

105 | Rodrik (2004b).

106 | Dit staat beschreven in het beroemde werk van Schumpeter ‘Capitalism, Socialism and Democracy’ uit 1942. Zie: Schumpeter (2008).

107 | Breedveld & Van den Broek (2004).

jaren sprake van een zorgwekkend hoog percentage mensen dat te maken krijgt met een burn-out, namelijk zo'n 12 tot 13 procent van alle Nederlandse werknemers¹⁰⁸. Een andere veelzeggende paradox is dat enerzijds een meerderheid van de bevolking graag arbeid en vrije tijd gescheiden wil houden, bijvoorbeeld door de zondagsrust te respecteren, terwijl anderzijds een meerderheid van de bevolking graag wil dat winkels en voorzieningen langer open blijven¹⁰⁹.

De achterliggende oorzaak van de paradoxen van economische ontwikkeling zijn we in hoofdstuk 1 van dit rapport al tegen gekomen, namelijk dat het niet aan de mens gegeven is om zijn behoeften te kennen. In moderne termen geformuleerd: mensen hebben de neiging om keer op keer hun eigen rationaliteit te overschatten en de wereld logischer en begrijpelijker te maken dan zij is. Door deze verkeerde veronderstelling raken we overmoedig, denken we de hele wereld te kunnen winnen en verliezen we de behoeften van onze ziel uit het oog.

We hebben daarom een sterke cultuur nodig – diepgewortelde tradities en uitdagende kunstenaars – om telkens herinnerd te worden aan onze diepere, geestelijke behoeften. In de encycliek 'Caritas in Veritate' staat het als volgt beschreven¹¹⁰: 'De horizon van de mens is ongetwijfeld hoger en ruimer; daarom moet ieder ontwikkelingsprogramma naast de materiële groei ook de spirituele groei voor ogen hebben van de mens, die juist begiftigd is met een ziel en een lichaam.'

Wat betekent dit voor de inrichting van de economie? Is het mogelijk om te midden van economische dynamiek die letterlijk vanuit de hele wereld op ons af komt een sterke cultuur te behouden? Schumpeter, die zelf ondernemer was geweest en in een zeer turbulente periode – het Interbellum – als minister van Financiën van Oostenrijk zijn land had gediend, was daar pessimistisch over: hij voorspelde dat het kapitalistische economische systeem diepgewortelde tradities zodanig zou ondergraven, dat het systeem aan zijn eigen succes ten onder zou gaan. Christendemocraten doen er daarom goed aan om de waarschuwing van Schumpeter ter harte te nemen en duidelijke grenzen te stellen aan wat wel en niet in het economische domein thuishoort. Om die reden zien we bijvoorbeeld het verhogen van de arbeidsparticipatie niet als doel op zich en zijn we geen voorstander van (verruiming van) koopzondagen.

2.7 Visie op verdienvermogen

Uit dit hoofdstuk hebben we aan de hand van drie vormen van innovatie – technische innovatie, sociale innovatie en institutionele innovatie – beschreven hoe economische ontwikkeling werkt. Ook hebben we op basis van recente wetenschappelijke inzichten beargumenteerd dat een van de rode draden die we in het vorige hoofdstuk geïdentificeerd hebben – namelijk: samenwer-

108 | Bron: CBS Statline, gemiddelde burn-outpercentage 2008-2013.

109 | Swierstra & Tonkens (2002).

110 | Benedictus XVI (2009).

king en cultuur – een cruciale voorwaarde is voor elk van de drie vormen van innovatie. Dit betoog laat zich als volgt samenvatten: een sterke cultuur draagt bij aan economische groei, en economische groei draagt bij aan een sterke cultuur. Het is daarom belangrijk om beleid niet eenzijdig te focussen op flexibiliteit en juist rekening te houden met de diverse vormen van wisselwerking tussen technische, sociale en institutionele innovatie.

In de kern bevestigt de literatuur over economische ontwikkeling daarmee het leidmotief van deze studie, namelijk dat economische ontwikkeling en menselijke ontwikkeling hand in hand gaan. De Britse econoom John Kay zei daarom terecht¹¹¹: ‘Ons [economische] succes hangt in de meest cruciale zin af van onze relaties met andere mensen. Wat organisch is ontwikkeld, leidt vaak tot betere prestaties dan wat is ontworpen, en puur instrumenteel beleid faalt vaak in het behalen van haar doelen.’

Wat betekent het aspect stabiliteit en adaptiviteit voor de relatie bloei & groei?

De verwevenheid van economie en cultuur is cruciaal voor welvaart en welzijn op lange termijn.

111 | Kay (2004), pp. 351-352.

3 | Creatieve destructie: trends en ontwikkelingen die van invloed zijn op de economie

Motto

'The study of adaptive systems like an economy will be facilitated not by focusing on statistical aggregates but by recognizing the importance of idiosyncratic knowledge—which, by its nature, cannot be summarized by statistical measures.'

*Friedrich von Hayek*¹¹²

112 | Hayek (1945).

3.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we onderzocht hoe economische ontwikkeling tot stand komt. Hierbij zijn drie vormen van innovatie naar voren gekomen die de drijvers achter ontwikkeling zijn, namelijk technische innovatie, sociale innovatie en institutionele innovatie. Een belangrijke conclusie is dat ontwikkeling met horten en stoten verloopt, waarbij telkens oude zekerheden onder druk komen te staan: van binnenuit vernieuwd worden of verdwijnen en vervangen worden door iets anders. Dit proces wordt ook wel creatieve destructie genoemd¹¹³.

Zoals denkers als Schumpeter en Hayek scherp zagen, kunnen we adaptieve systemen het beste bestuderen door onze aandacht te focussen op ingebedde kennis en na te gaan welke veranderingen in de omgeving nopen tot herijking van deze ingebedde kennis. In dit hoofdstuk kijken we daarom naar wereldwijde trends en ontwikkelingen en de manier waarop dit de economie beïnvloedt: welke bestaande ingebedde kennis raakt door mondiale veranderingen overbodig en welke nieuwe ingebedde kennis is nodig om het verdienvermogen van een land als Nederland op peil te houden?

Uit de inventarisatie van wereldwijde trends en ontwikkelingen die we in dit hoofdstuk uitvoeren, komt een hoge mate van urgentie naar boven: er zijn ontwikkelingen waar te nemen – zoals demografische ontwikkelingen, ecologische ontwikkelingen en technologische ontwikkelingen – die niet alleen de uitkomsten van economische ontwikkeling beïnvloeden maar het economische ontwikkelingsproces zelf, wat elk van de onderdelen die in het vorige hoofdstuk beschreven zijn, raakt. Bovendien gebeurt dit in een steeds sneller tempo.

We voeren de analyse in dit rapport uit volgens strategische principes. Dat wil zeggen dat we eerst een gedegen omgevingsanalyse maken en daarna, gegeven de sterktes en zwaktes van de economie die we bestuderen, de meest kansrijke strategische opties proberen te identificeren. De omgevingsanalyse is het onderwerp van dit hoofdstuk. Vervolgens onderzoeken we in hoofdstuk 4 wat de verwachte invloed van de wereldwijde trends en ontwikkelingen is op de economische structuur van Nederland. Daarna inventariseren we op welke punten Nederland een goede dan wel minder goede uitgangspositie heeft. Ten slotte schetsen we de contouren van veranderprincipes die de toekomstige aansluiting van Nederlandse goederen en diensten op de (veranderende) mondiale behoeften kunnen verbeteren. Deze veranderprincipes werken we in het vijfde en laatste hoofdstuk uit tot concrete beleidsaanbevelingen.

113 | Schumpeter (1983).

3.2 Tektonische veranderingen

Een goede omgevingsanalyse brengt een ordening en hiërarchie aan in de diverse dynamische omgevingsfactoren, zodat duidelijk wordt wat de strategische implicaties ervan zijn. Het gezaghebbende Amerikaanse National Intelligence Council, dat de Amerikaanse overheid van strategische informatie voorziet, doet dit op de volgende manier¹¹⁴. Wereldwijde ontwikkelingen die een grote invloed hebben en met een hoge mate van zekerheid voorspeld kunnen worden, noemen ze ‘tektonische verschuivingen’. Ontwikkelingen die met een kleine(re) kans optreden maar wel grote impact hebben op de maatschappelijke verhoudingen, noemen ze ‘game changers’. Ten slotte is het van belang om rekening te houden met onvoorziene bedreigingen, zogenoemde ‘black swans’, die niet te voorspellen zijn maar wel vragen om robuustheid.

Wanneer we kijken naar de bewegingen in de wereld richting het jaar 2030, dan zijn er twee belangrijke tektonische veranderingen te onderscheiden: demografische veranderingen en schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen. Elk van deze ontwikkelingen heeft een grote impact op Nederlandse bedrijven en onze economische structuur. Hieronder lichten we de vier belangrijke demografische ontwikkelingen kort toe. De uitdagingen op het terrein van duurzaamheid werken we in een aparte paragraaf (paragraaf 3.4) uit.

Vergrijzing

De vier belangrijkste demografische veranderingen betreffen de vergrijzing, een kleiner aantal maar significante groep jonge opkomende landen, toeneemende migratiestromen, en urbanisatie. De vergrijzing raakt met name (West-)Europese landen, die in de jaren '50 en '60 een babyboom hebben gekend en de laatste decennia te maken hebben met een relatief laag geboortecijfer. Omdat als gevolg van de vergrijzing minder werkenden meer middelen moeten opbrengen om niet-werkenden te ondersteunen, kan vergrijzing publieke voorzieningen en intergenerationele solidariteit onder druk zetten¹¹⁵. Niet alleen de leeftijdssamenstelling van (West-)Europese landen verandert, maar ook de huishoudensamenstelling: huishoudens worden kleiner en er is sprake van een toename van huishoudens met een gedifferentieerde samenstelling¹¹⁶.

Opkomende landen

Ondanks de vergrijzing in (West-)Europese landen blijft naar verwachting per saldo de wereldbevolking de komende decennia groeien tot ongeveer 8,3 miljard mensen in 2030¹¹⁷. De achterliggende oorzaak hiervan is dat op andere continenten, met name Azië en Afrika, sprake is van bevolkingsgroei in combi-

114 | National Intelligence Council (2013).

115 | CPB (2014b).

116 | Ministerie van BZK (2013).

117 | National Intelligence Council (2013).

natie met snelle economische groei. Beide ontwikkelingen hangen met elkaar samen, want wanneer er als gevolg van snelle bevolkingsgroei een relatief grote groep jonge mensen economisch actief wordt, dan levert dit (tijdelijk) extra economische groei op, het zogenoemde demografische dividend¹¹⁸. Het gevolg van deze ontwikkeling is dat bedrijven uit de hele wereld veel exportkansen hebben in opkomende economieën.

Toenemende migratiestromen

De wereld globaliseert: dat wil zeggen dat landen economisch en politiek gezien steeds meer met elkaar verweven raken¹¹⁹. Na een korte onderbreking als gevolg van de Grote Recessie die vanaf 2008 plaatsvond, is de verwachting dat globalisering als gevolg van verbeteringen in transport-, informatie- en communicatiemogelijkheden door zal zetten. Net als bij eerdere globaliseringsgolven in de 19e en 20e eeuw, zal de globaliseringsgolf van de 21e eeuw leiden tot grotere migratiestromen¹²⁰. Leeftijds- en inkomensverschillen tussen landen zullen er namelijk voor zorgen dat het voor mensen aantrekkelijk wordt om hun heil te zoeken in landen waar hun arbeid en talenten relatief schaars zijn en daarom beter betaald worden dan in eigen land.

Urbanisatie

Een steeds groter deel van de wereldbevolking gaat in de stad wonen: naar verwachting woont richting 2030 zo'n 60 procent van de wereldbevolking in een stad¹²¹. Een belangrijk positief effect van urbanisatie is dat ondernemende mensen de kans krijgen om zich te ontwikkelen. Urbanisatie brengt ook verschillende economische uitdagingen met zich mee, zoals het opbouwen van collectieve voorzieningen, de noodzaak tot het uitbouwen van (urbane) infrastructuur, en vraag naar nieuwe hoogwaardiger vormen van productie, bijvoorbeeld voedselproductie.

Wat betekent het aspect tektonische veranderingen voor de relatie bloei & groei?

Demografische veranderingen en schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen vragen om hoogwaardiger en duurzamer productiemethoden.

118 | Europese Commissie (2012).

119 | Friedman (1999).

120 | National Intelligence Council (2013).

121 | National Intelligence Council (2013).

3.3 Technologische veranderingen als game changers

Een wereldwijde ontwikkeling die vanwege haar onvoorspelbare karakter een game changer genoemd kan worden is technologie. Technologische verschuivingen die langdurige economische impact hebben, worden ook wel lange golven genoemd. De huidige lange golf waar de wereldeconomie zich in beweegt, betreft een combinatie van informatietechnologie, communicatietechnologie, productietechnologie, energie en biotechnologie.

Bij een lange golf die nog volop in beweging is, is het lastig vast te stellen of de golf op of nog vóór zijn hoogtepunt zit. Wetenschappers menen dat de grootste impact van de huidige lange golf nog moet komen, sommige van hen spreken zelfs van een Derde Industriële Revolutie¹²². Het argument dat men hiervoor aandraagt, is dat verschillende technologische ontwikkelingen die plaatsvinden exponentieel van aard zijn. Exponentiële verandering impliceert dat de impact van de verandering in de beginfase klein is, maar in de eindfase disproportioneel groter wordt. Denk bijvoorbeeld aan de exponentiële toename van de rekenkracht van computers of de verwachte exponentiële toename van het gebruik van zonnecellen (zie paragraaf 3.6 over schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen).

Technologische veranderingen hebben niet alleen invloed op de uitkomsten van economische ontwikkeling, maar ook op het economische ontwikkelingsproces zelf. Daarom is het van belang om nader in te zoomen op de aard van de technologische veranderingen en hun impact op de toekomstige structuur van de economie. We lichten de (gecombineerde) impact van drie belangrijke technologische trends uit, namelijk: (1) automatisering van productie als gevolg van verbeteringen in informatietechnologie, (2) fragmentatie van productie als gevolg van verbeteringen in communicatietechnologie en transportmogelijkheden, en (3) flexibilisering van economische transacties als gevolg van de opkomst van digitale uitwisselingsplatforms.

Informatietechnologie en automatisering

Nieuwe informatietechnologie zorgt ervoor dat steeds meer routinematige taken worden geautomatiseerd. Dit betreft niet, zoals in het verleden, alleen fysieke routinematige taken, maar in toenemende mate ook cognitieve routinematige taken, zoals administratieve werkzaamheden, accountancywerkzaamheden of juridische werkzaamheden. De komst van (betere analysetechnieken op basis van) Big Data zal dit proces versnellen, dankzij de hierboven beschreven exponentiële groei in computerkracht. Dit heeft grote gevolgen voor de beroepsbevolking en het verdienvermogen, een ontwikkeling die niet onopgemerkt blijft, getuige de maatschappelijke discussie die is ontstaan over robotisering. De implicatie voor ingebedde kennis in de samenleving is dat niet-

122 | Jacob & Jänicke (2009), pp. 3-8.

routinematige vaardigheden, zoals creativiteit en sociale vaardigheden, aan belang winnen¹²³.

Communicatietechnologie en de fragmentatie van productie

Een combinatie van verbeteringen in communicatietechnologie en vermindering van transportkosten maakt arbeidsdeling structureel goedkoper. Dit heeft tot gevolg dat het denken in termen van sectoren en bedrijfstakken in toenemende mate irrelevant is, terwijl het concurreren op taak- en vaardigheidsniveau aan belang wint¹²⁴. In veel sectoren is het namelijk niet langer noodzakelijk om taken gebundeld uit te voeren. Het Centraal Planbureau (CPB) schrijft¹²⁵: 'Taken die eerder onlosmakelijk waren verbonden, kunnen nu worden losgekoppeld en verhandeld.'

Daarnaast maken snelle communicatie- en transportmogelijkheden het geografisch opknippen van productieketens steeds gemakkelijker, waardoor steeds meer schakels van productieketens die voorheen geïntegreerd waren, verplaatst worden naar de economisch meest gunstige locatie. Complementariteit van mens en machine maakt dat sommige taken locatiegebonden blijven; andere taken worden in toenemende mate ge-offshored, i.e. verplaatst naar het buitenland¹²⁶. Dit betekent dat toekomstige banen in toenemende mate af zullen hangen van producten en diensten die creativiteit als onmisbare schakel bevatten, niet alleen in de ontwerpfase, maar ook in de productie- en leveringsfase. Immers, door toepassing van creativiteit sluiten producten en diensten beter aan op menselijk behoeften en omdat creativiteit een typisch menselijke vaardigheid is, zijn er mensen nodig om dit voor elkaar te krijgen.

Digitale platforms en de on-demand economie

De opkomst van smartphones en digitale platforms zorgt ervoor dat de uitwisseling van goederen en diensten sneller, flexibeler en meer op afstand kan plaatsvinden. Voorbeelden van deze platforms zijn online marktplaatsen, autodeeldiensten en kamerverhuurplatforms. De hogere snelheid in combinatie met een grotere reikwijdte en transparantie van vraag en aanbod leidt tot een betere onderhandelingspositie van consumenten, waardoor de economische impact van deze ontwikkeling samengevat kan worden onder de term 'on-demand economie'¹²⁷.

123 | Den Butter (2013).

124 | Idem.

125 | Idem.

126 | CPB (2013), p. 19.

127 | The Economist (2015).

3.4 Impact van technologische trends op economische uitkomsten

Zoals beschreven in de inleiding beïnvloeden de hierboven beschreven technologische ontwikkelingen zowel de uitkomsten van economische ontwikkeling als het economische ontwikkelingsproces zelf. Wat betreft de uitkomsten van economische ontwikkeling signaleren we zowel nieuwe kansen als serieuze bedreigingen.

De belangrijkste nieuwe kans die de huidige technologische ontwikkelingen bieden, betreft het verminderen van de onderbenutting van menselijk en economisch potentieel. Taken zullen minder gebonden zijn aan een vaste locatie of vaste productieketen en als gevolg van digitalisering zullen er meer mogelijkheden zijn voor mensen om op een flexibeler manier een bijdrage te leveren, ook voor mensen die in het traditionele economische systeem niet in staat worden gesteld om een bijdrage te leveren. Ook wordt het vinden van een balans tussen werk en privé gemakkelijker als werkenden meer zelf kunnen bepalen waar, wanneer en hoe ze resultaten voor hun werk behalen.

Daarnaast zorgt automatisering van routinematige taken ervoor dat alleen de meest menselijke taken uit het productieproces over blijven om door mensen uitgevoerd te worden. Enerzijds betekent dit dat er net als bij voorgaande industriële revoluties ruimte zal ontstaan voor nieuwe bezigheden die toegevoegde waarde opleveren, iets wat gezien de in hoofdstuk 1 beschreven drijfveer van mensen om creatief bezig te zijn, zeker zal gebeuren. Dit leidt tot het ontstaan van nieuwe beroepen, bijvoorbeeld het ontwikkelen van serious games.

Anderzijds betekent automatisering dat – in tegenstelling tot het grootste deel van de 19e en 20e eeuw – economische groei niet meer automatisch leidt tot werkgelegenheidsgroei. Recente economische studies laten zien dat de werkgelegenheid in het middensegment van de arbeidsmarkt al enige tijd aan het dalen is en dat deze daling als gevolg van automatisering naar verwachting versneld door zal zetten¹²⁸. Weliswaar zullen er in het hogere en lagere segment van de arbeidsmarkt banen bij komen, maar dit blijkt in veel landen (nog) niet genoeg om het banenverlies in het middensegment van de arbeidsmarkt te compenseren. Het risico bestaat daarom dat er baanloze groei ('jobless growth') optreedt, een risico dat groter wordt naarmate het proces van globalisering verder gaat, omdat globalisering het gemakkelijker maakt om arbeid te vervangen door kapitaal¹²⁹.

Kortom, de vraag wat automatisering betekent voor de uitkomsten van economische ontwikkeling verdient een genuanceerd antwoord. Ja, flexibiliteit biedt mogelijkheden om onderbenutting van menselijk en economisch potenti-

128 | Frey & Osborne (2013).

129 | Caballero & Hammour (1997).

eel te verminderen en er zullen nieuwe sectoren opkomen, zoals de creatieve sector, die voor nieuwe werkgelegenheid zorgen. Nee, dit zal niet, zoals in het verleden, gunstig uitpakken voor alle bevolkingsgroepen. De werkgelegenheid en de lonen van lager- en middelbaaropleiden zullen permanent onder druk komen te staan¹³⁰, terwijl de opkomende creatieve klasse volop profiteert van de nieuwe kansen die technologie biedt. Dit zal, net als bij eerdere industriële revoluties, leiden tot een nieuwe sociale kwestie, waarvan we de contouren inmiddels al kunnen zien en waarvoor we in dit rapport nadrukkelijk aandacht vragen.

Nieuwe sociale kwestie

Hoe zien de contouren van de nieuwe sociale kwestie eruit? Het belangrijkste mechanisme dat optreedt, is dat globalisering stapsgewijs leidt tot een nieuwe economische tweedeling. De hefboomwerking van wereldwijde online platforms zorgt er namelijk voor dat mensen met schaarse talenten hier maximaal van kunnen profiteren, terwijl mensen met gemiddelde talenten dit niet kunnen¹³¹. Dit leidt ertoe dat de winnaars van globalisering een overvloed aan geld en een grote schaarste aan tijd hebben, terwijl bij de verliezers van globalisering het omgekeerde het geval is.

Dit werkt als een katalysator op de on-demand economie, omdat digitale platforms het mogelijk maken dat mensen steeds meer dagelijkse taken uitbesteden, bijvoorbeeld schoonmaken of eten koken¹³². Dit gaat gepaard met nieuwe vormen van sociaal onrecht. Zo beschreef een Amerikaanse journalist onlangs in een artikel in *New York Magazine* de schokkende ontdekking dat de schoonmaker die hij via een internetplatform had ingehuurd, gedwongen is zichzelf tegen zulke lage tarieven te verhuren dat hij dakloos is¹³³.

De on-demand economie zet dus de onderhandelingspositie van een grote groep werkenden onder druk. Een voorbeeld hiervan uit Nederland betreft werknemers die door hun werkgever ontslagen worden om vervolgens – tegen per saldo slechtere arbeidsvoorwaarden – te worden teruggevraagd als zelfstandige. Een ander voorbeeld betreft zelfstandigen die op projectbasis worden ingehuurd en per saldo minder verdienen dan het minimumloon. Dit zijn nieuwe vormen van uitbuiting – je zou kunnen spreken van 21e-eeuwse dagloners. Een ander gevolg is toenemende ongelijkheid in veel geïndustrialiseerde landen, een trend die de afgelopen paar decennia al is ingezet en naar verwachting door zal zetten¹³⁴.

Deze nieuwe sociale kwestie zal de komende jaren zeer relevant en urgent worden. Hoewel deze sociale kwestie grotendeels buiten de scope

130 | Frey & Osborne (2013).

131 | Dit verschijnsel staat bekend onder de wetenschappelijke term 'economic rent'.

132 | Idem.

133 | Roose (2014).

134 | Piketty (2014).

van deze studie valt, pleiten we ervoor om deze kwestie te agenderen in het politieke en maatschappelijke debat¹³⁵. Ook is het belangrijk dat er in de nabije toekomst gedegen onderzoek wordt gedaan naar de gevolgen van technologische en economische veranderingen voor menselijke bloei en naar manieren waarop Nederland haar hoge standaarden op het terrein van arbeid en sociale zekerheid kan behouden en moderniseren. Hierbij zal Nederland de samenwerking moeten zoeken met andere landen binnen de Europese Unie die een sociaal model willen blijven hanteren.

3.5 Impact van technologische trends op het productieproces

Technologische ontwikkelingen zorgen voor ingrijpende veranderingen in de manier waarop economische ontwikkeling in de toekomst plaats zal vinden. Dit geldt zowel voor de factor arbeid als voor de factor kapitaal. Zo is een belangrijke vraag hoe het arbeidsproces in de toekomst georganiseerd zal worden. Hoe zal een professional in de toekomst zijn/haar ingebedde kennis productief maken? En welk type arbeidsrelatie past daarbij? Een tweede belangrijke vraag betreft het gebruik en de inrichting van de kapitaalvoorraad. Hoe zien toekomstige productieprocessen eruit? Op welke manier zullen bedrijven de kapitaalvoorraad inzetten en welke omvormingen zijn daarbij nodig?

Toekomstige arbeidsrelaties

Het toenemende belang van creatieve vaardigheden vraagt dat mensen anders opgeleid worden dan nu het geval is. De fragmentatie van productieprocessen en de komst van de on-demand economie hebben tot gevolg dat arbeidsrelaties steeds vluchtiger en flexibeler worden. Op hun beurt vergen de toenemende flexibilisering van arbeid en het snelle tempo waarmee technologische veranderingen plaatsvinden dat mensen zich steeds vaker omscholen. Ook vragen convergerende technologieën – i.e. de toenemende vervaechting informatietechnologie, communicatietechnologie, productietechnologie, energie en biotechnologie – om meer interdisciplinaire samenwerking binnen bedrijven en tussen bedrijven onderling¹³⁶.

Daarom is het nodig dat in het onderwijs meer nadruk komt te liggen op niet-cognitieve vaardigheden, zoals creativiteit, samenwerkingsvaardigheden en communicatieve vaardigheden¹³⁷. Daarnaast is het van belang dat in arbeidsorganisaties gezocht wordt naar sociale innovaties, i.e. nieuwe manieren om samenwerking vorm te geven (zie hoofdstuk 2).

135 | Zie ook de studie van het Wetenschappelijk Instituut over nieuwe scheidslijnen (2015).

136 | Ministerie van BZK (2013).

137 | Den Butter (2013).

Toekomstige kapitaalvoorraad

Behalve voor de factor arbeid hebben de hierboven beschreven technologische trends ook gevolgen voor de kapitaalvoorraad. Concreet gaat het hierbij om een andere inrichting van productieprocessen. We signaleren hierbij vier omslagen, te weten: (1) inbedding van realtime informatiestromen in het productieproces om de productie effectiever en efficiënter te maken, (2) aanwending van hoogtechnologische ('hightech') toepassingen die nieuwe transformaties van materialen mogelijk maken, (3) automatisering van routinematige onderdelen van het productieproces en (4) technologische oplossingen om producten aan te passen aan de individuele wensen van de klant ('customising'). De gecombineerde impact van deze productieprocessen is dusdanig dat men spreekt van disruptieve productietechnologieën¹³⁸. Wat betekent dit voor de inrichting van productieprocessen?

De belangrijkste disruptie is dat productieprocessen decentraler en goedkoper worden. Deze ontwikkeling vraagt daarom om een herwaardering van kapitaalgoederen. Concreet betekent dit dat kapitaalgoederen die gericht zijn op massaproductie en onzuinig zijn in het gebruik van energie en materialen in waarde zullen afnemen, terwijl kapitaalgoederen die gericht zijn op unieke producten en zuinig zijn in het gebruik van energie en materialen in waarde zullen toenemen. Ook betekent het dat ondernemingen zullen moeten investeren in nieuwe productiefaciliteiten om niet achterop te raken bij andere spelers. Daarnaast versterken disruptieve productietechnologieën de hierboven beschreven ontwikkeling dat productieketens opgeknipt worden en horizontaler worden ingericht, wat gevolgen heeft voor de locatiekeuze van ondernemingen.

In de industrie zijn al diverse voorbeelden te vinden van nieuwe manieren van inrichten van productieprocessen op basis van technologie. Voorbeelden hiervan zijn 3D-printen, nanotechnologie en het Internet of Things (IOT)¹³⁹. De verwachting is dat deze ontwikkeling in de toekomst door zal zetten.

Ten slotte is een belangrijke vraag hoe kennis van ICT op een goede manier ingebed kan worden in steeds meer facetten van het productieproces. Dit heeft implicaties voor het aantal en de kwaliteit van de ICT'ers die opgeleid worden evenals de manier waarop we productieprocessen organiseren.

Wat betekent het aspect technologische verandering voor de relatie bloei & groei?

Technologische veranderingen vragen om het versterken van creativiteit en sociale vaardigheden van mensen, en om een herinrichting van productieprocessen.

138 | National Intelligence Council (2013).

139 | Fleisch (2010).

3.6 Schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen

Mede als gevolg van de toenemende welvaart en de geschetste demografische ontwikkelingen zal de vraag naar schaarse natuurlijke hulpbronnen in de aanloop naar 2030 fors toenemen: de vraag naar voedsel, water en energie zullen naar verwachting met respectievelijk 35, 40 en 50 procent toenemen¹⁴⁰.

Terwijl de vraag naar natuurlijke hulpbronnen stijgt, legt klimaatverandering nieuwe restricties op aan het aanbod van natuurlijke hulpbronnen. Klimaatverandering leidt tot extremere weersomstandigheden, waarbij natte gebieden natter worden en droge gebieden droger. Ook de eerder beschreven urbanisatie leidt tot ecologische druk. De druk op ruimte en milieu is relatief groot in stedelijke gebieden; bovendien consumeren stedelingen meer en gebruiken ze meer energie dan plattelanders, vooral in de armere landen¹⁴¹.

Verder liggen er belangrijke uitdagingen op het terrein van energie. De eerste en tweede Industriële Revolutie waren in belangrijke mate gebaseerd op nieuwe brandstoffen – namelijk kolen respectievelijk olie¹⁴². Naar verwachting zal de energievoorziening in de komende decennia uit hernieuwbare bronnen (moeten) komen¹⁴³. Dit vergt grote investeringen in een nieuwe energie-infrastructuur. Energie-experts schatten dat technologische vooruitgang zal zorgen voor scherpe prijsdalingen van duurzame energie, met name zonne-energie, zodat deze investeringen ook zonder overheidssteun een grote vlucht zullen nemen¹⁴⁴. De energietransitie heeft tot gevolg dat de energievoorziening in de toekomst in belangrijke mate decentraal plaatsvindt.

De economische implicaties van deze veranderingen zijn groot: bestaande productiemethoden zullen op relatief korte termijn omgevormd moeten worden tot duurzame productiemethoden. Dit vraagt om een toename van bedrijfsinvesteringen, met name in de maakindustrie, niet alleen gericht op het energieverbruik maar ook op het gebruik van materialen. De toekomstige schaarste van energie en natuurlijke hulpbronnen zal als een katalysator werken op deze ontwikkelingen: bedrijven die efficiënter omgaan met energie en materialen zullen namelijk een concurrentievoordeel hebben wanneer de prijzen voor energie en grondstoffen in de toekomst stijgen¹⁴⁵. Veel bedrijven, met name in de sectoren chemie en infrastructuur, blijken nu nog niet goed voorbereid te zijn op toekomstige schaarste van grondstoffen¹⁴⁶.

140 | Idem.

141 | Ministerie van BZK (2013).

142 | Jacob & Jänicke (2009).

143 | Bruggink et al. (2014).

144 | Idem.

145 | PBL (2013), hoofdstuk 1.

146 | PwC (2011).

Wat betekent het aspect duurzaamheid voor de relatie bloei & groei?

Duurzaamheid biedt kansen voor economische groei en is tegelijkertijd een noodzakelijke randvoorwaarde voor menselijke bloei op lange termijn.

3.7 Visie op verdienvermogen

De trends en ontwikkelingen die beschreven zijn in dit hoofdstuk maken een gevoel van urgentie los, om tenminste twee redenen. Ten eerste omdat ze tot grote verschuivingen in productiestructuren leiden, met stevige consequenties voor de werkenden die hierbij betrokken zijn. Ten tweede omdat als gevolg van het exponentiële karakter van een aantal technologische ontwikkelingen het verandertempo blijft toenemen. Omdat technologische ontwikkelingen elkaar steeds sneller opvolgen, wordt aanpassing aan nieuwe economische omstandigheden steeds moeilijker.

De urgentie die in dit hoofdstuk naar voren komt, bevestigt het belang van een van de rode draden die we eerder in deze studie geïdentificeerd hebben, namelijk het belang van goede instituties. In het volgende hoofdstuk beschrijven we daarom de impact van de wereldwijde ontwikkelingen op het Nederlandse verdienvermogen: hoe staat Nederland er op dit moment voor in relatie tot vergelijkbare economieën en wat zijn kansen en knelpunten voor onze toekomstige economische mogelijkheden?

4 | **Strategiebepaling: kansen en knelpunten voor het Nederlandse verdienvermogen**

Motto

'Concordia res parvae crescunt.'

Zinspreuk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden¹⁴⁷

147 | Letterlijke betekenis: 'Door eendracht komt de kleine zaak tot bloei.'

4.1 Inleiding

De tektonische veranderingen en technologische ontwikkelingen, zoals beschreven in hoofdstuk 3, leiden tot grote veranderingen voor het Nederlandse bedrijfsleven. In dit hoofdstuk onderzoeken we de sterktes en zwaktes van het Nederlandse verdienvermogen vanuit het oogpunt van ingebedde kennis.

De groei van de Nederlandse economie is grotendeels gebaseerd op een groei van de productiviteit¹⁴⁸. De uitgangspositie van Nederland is goed: de Nederlandse arbeidsproductiviteit behoort tot de zes hoogste ter wereld¹⁴⁹. Sinds de jaren '80 is er in Nederland sprake van een trendmatige daling van de productiviteitsgroei¹⁵⁰. Dit is op zichzelf geen probleem, aangezien de productiviteitsgroei in de jaren '80 zeer hoog was en vergelijkbare landen ook te maken hebben met een dalende productiviteitsgroei. Het belangrijkste ijkpunt is dat Nederland aan kan blijven haken bij de kopgroep van landen met de hoogste productiviteit, de zogenoemde technological frontier¹⁵¹, waarbij de VS een leidende positie innemen.

Echter, juist op het punt van de aansluiting van Nederland bij de kopgroep zijn sinds de Grote Recessie twijfels gerezen. Uit een studie van econoom Laurence Ball blijkt dat Nederland structurele schade heeft opgelopen in de omvang van het nationaal inkomen, en dat onzeker is of de groei van het Nederlandse nationale inkomen weer het oude trendmatige niveau zal behalen¹⁵². Deze twijfel wordt bevestigd door het Centraal Planbureau (CPB), dat in een recente studie zorgen uit over het productiviteitsgat met de VS¹⁵³. Dit gat is groter geworden en het is de vraag of Nederland weer aan kan haken bij de technological frontier. Dit geldt overigens ook voor andere Europese landen. Dit gegeven is problematisch, want uit berekeningen blijkt dat als de productiviteitsgroei blijft steken op het niveau uit de periode 1990-2006, Nederland richting 2030 de kosten van de vergrijzing minder goed kan dragen, wat negatieve gevolgen heeft voor onze levensstandaard en voor menselijke bloei¹⁵⁴.

148 | In de periode 1995-2002 was arbeidsproductiviteitsgroei verantwoordelijk voor de helft van de economische groei, in de jaren tussen 2003 en 2008 zelfs voor driekwart van de groei. Langenberg & Van den Bergen (2009).

149 | WRR (2013), p. 192.

150 | CPB (2014a).

151 | De *technological frontier* betreft een steeds verschuivende stand van zaken van onderzoek naar nieuwe technologische toepassingen. Aansluiting vinden en houden bij de technological frontier is lastig, omdat het een grote hoeveelheid geavanceerde basiskennis vereist en state-of-the-art onderzoeksfaciliteiten.

152 | Ball (2014).

153 | Het CPB schrijft: 'The level of Dutch labour productivity is high and followed the level of the United States until the onset of the crisis. Whereas productivity in the United States subsequently continued to grow, Dutch productivity is still below its 2007 level. A similar pattern is visible in the level of TFP.' Bron: CPB (2014), hoofdstuk 4.

154 | Storm, S. & R. Naastepad (2008).

In de onderstaande paragrafen werken we de kansen en belemmeringen van het Nederlandse verdienvermogen systematisch uit. We doen dit door de hoofdsectoren van de Nederlandse economie aan een kritische analyse te onderwerpen. We beschrijven achtereenvolgens de stand van zaken wat betreft kennis, vaardigheden en ambitie, het onderwijs, de arbeidsmarkt, duurzaamheid, de woningmarkt, de overheid en de financiële sector. We sluiten dit hoofdstuk, zoals aangekondigd in de inleiding van hoofdstuk 3, af met een strategiebepaling, waarbij we de contouren schetsen van de veranderprincipes die de toekomstige aansluiting van Nederlandse goederen en diensten op de (veranderende) mondiale behoeften kunnen verbeteren.

Wat betekent het aspect huidige economische situatie voor de relatie bloei & groei?

Voor het in stand houden van onze levensstandaard op middellange termijn is het van belang dat de Nederlandse productiviteitsgroei een impuls krijgt.

4.2 Kennis, vaardigheden en ambitie

Hoe staat het met het niveau van de Nederlandse kennis, vaardigheden en ambitie? Internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat Nederland qua kennis en vaardigheden voorloopt op andere landen¹⁵⁵. Zo zijn Nederlandse kennisinstellingen de beste en productiefste ter wereld¹⁵⁶ en behoren Nederlandse bedrijven tot de wereldtop op het gebied van discretionair leren van werknemers (leren waarbij de werkende veel vrijheid heeft om zijn/haar eigen weg te zoeken)¹⁵⁷. Mede dankzij het fameuze Nederlandse improvisatievermogen, weten Nederlandse ondernemingen goed hun weg te vinden in het buitenland; naar schatting zorgt de export voor een derde van de totale werkgelegenheid in Nederland¹⁵⁸. Daarnaast heeft Nederland een aantal internationaal concurrerende topsectoren en regionale clusters waarin goed samengewerkt wordt tussen bedrijfsleven, overheden en kennisinstellingen.

Kortom, er is in Nederland geen sprake van een gebrek aan vernieuwende ideeën of vernieuwend potentieel. Dit is een belangrijke constatering, want politici en beleidsmakers doen regelmatig algemene uitspraken dat 'we' niet innovatief genoeg zijn of dat 'we' niet genoeg investeren in onderzoek en ontwikkeling. De vraag zou moeten zijn: in welk specifieke onderdeel van het proces van het toevoegen van waarde zou Nederland vooruitgang kunnen boe-

155 | WRR (2008).

156 | OECD (2012).

157 | WRR (2013).

158 | CBS (2014).

ken? Het is van belang om hierbij recente inzichten over de aard van innovatie te gebruiken (zie hoofdstuk 2), waarbij impliciete kennis, ingebedde kennis, netwerken en instituties een belangrijke rol spelen.

Wanneer we Nederland tegen deze herijkte meetlat leggen, dan valt op dat er in Nederland voldoende vernieuwende ideeën zijn, maar dat Nederland achterloopt wat betreft het omzetten van vernieuwende ideeën in concrete marktkansen. Volgens de WRR loopt Nederland vooral achter op andere landen wat betreft de bereidheid om in te spelen op marktkansen en de ambitie om deze op grote schaal te vermarkten¹⁵⁹. We zien dit onder andere terug in relatief lage scores van Nederland op het gebied van product- en procesinnovatie¹⁶⁰, en een relatief laag aantal jonge, snelgroeiende ondernemingen¹⁶¹. Verder blijft Nederland achter wat betreft het percentage innovatieve mkb-bedrijven en de inzet van durfkapitaal¹⁶². Ten slotte is er in Nederland het laatste decennium sprake van opvallend lage bedrijfsinvesteringen, wat in belangrijke mate samenhangt met een slechtere ontwikkeling van het ondernemerssentiment in Nederland¹⁶³.

Het is belangrijk om te realiseren dat het probleem van een gebrek aan bereidheid en ambitie niet een sec technocratisch vraagstuk is dat door middel van beleidsingrepen van de overheid opgelost kan worden. Zoals beschreven in hoofdstuk 2, is ondernemerschap een cultureel fenomeen, dat afhangt van de sociale voorkeuren voor onder andere het tonen van ambitie, het nemen van risico's en het doorbreken van maatschappelijke weerstand¹⁶⁴. De overheid heeft hierbij slechts een voorwaardenscheppende rol. De belangrijkste voorwaarde die de overheid kan scheppen is het onderwijs, waar mensen van jongs af aan kunnen leren om tolerantie te hebben voor verschillen en om te gaan met het maken van fouten¹⁶⁵.

Ten tweede raakt het vraagstuk van ambitie een dieperliggende kwestie, namelijk het eerder genoemde spanningsveld tussen creatie en recreatie. Ondernemerschap vraagt offers van mensen in termen van tijd, energie en aandacht. Hierbij zijn veel mensen bewust op zoek naar balans om naast hun professionele ambities ruimte te houden voor rust, bezinning en ontmoeting. In een economische en technologische omgeving die steeds sneller verandert, is het steeds moeilijker om deze balans te bewaren en moet men keuzes maken, waarbij het doel is – in het licht van de christendemocratische mensvisie – om de hele mens te ontwikkelen, in al zijn facetten.

159 | WRR (2013), § 10.2.

160 | OECD (2014).

161 | Hoffmann, A.N. & M. Junge (2006).

162 | OECD (2014), pp. 77-91.

163 | EIM (2012).

164 | Beugelsdijk (2007).

165 | Thurik (2011).

Wat betekent het aspect ambitie voor de relatie bloei & groei?

Er is in Nederland niet sprake van een gebrek aan vernieuwende ideeën, maar van een gebrek aan bereidheid en ambitie om vernieuwende ideeën toe te passen en op grote schaal te vermarkten.

4.3 Onderwijs

Leren is altijd al essentieel geweest voor menselijke bloei, zowel wat betreft geestelijke vorming als wat betreft maatschappelijke en economische ontplooiing. Nederland was een van de eerste landen waar basisonderwijs verplicht werd gesteld, uit paternalistische en godsdienstige overwegingen. Dit heeft heilzaam gewerkt voor de samenleving en ook voor de economie.

Uit empirisch onderzoek naar het vaardigheden blijkt dat Nederlandse jongeren en volwassenen zich qua vaardigheden kunnen meten met de beste landen, waarbij Nederland qua leesvaardigheid tot de drie beste landen behoort en qua numerieke vaardigheden tot de vijf beste landen¹⁶⁶. Dit duidt op een sterke onderliggende cultuur, een goed onderwijsstelsel en een goed leerklimaat binnen organisaties. Tegelijkertijd geldt dat we niet op onze lauweren mogen rusten, omdat we in de vorige hoofdstukken geconstateerd hebben dat economische ontwikkeling qua aard sterk verandert en er bovendien sprake is van ingrijpende technologische verschuivingen die ervoor zorgen dat er nieuwe vormen van leren nodig zijn. We werken dit belangrijke punt in het volgende hoofdstuk nader uit.

Verder constateren we dat hoewel Nederland goed scoort op het gebied van vaardigheden en discretionair leren, een knelpunt is dat Nederland vergeleken met andere landen achterblijft op het gebied van een leven lang leren¹⁶⁷. Dit zien we bijvoorbeeld terug in de relatief lage deelname aan het (formele) volwassenenonderwijs. Dit is opmerkelijk, want verdiepend onderzoek door de OESO wijst uit dat ruim een derde van de Nederlandse werkenden aangeeft dat er geen obstakels zijn voor deelname aan volwassenenonderwijs¹⁶⁸. Hier ligt dus relatief veel onbenut verbeterpotentieel. De lage deelname aan het volwassenenonderwijs is zorgelijk, omdat het gezien de technologische ontwikkelingen steeds belangrijker wordt dat de beroepsbevolking blijft leren gedurende de loopbaan. Zo raakt kennis steeds sneller verouderd en is de mate van baanvernietiging en -creatie de afgelopen twee decennia gegroeid¹⁶⁹.

166 | OECD Skills Survey (2013).

167 | De WRR schrijft: 'Nederland besteedt jaarlijks 0,4 procent van het bbp aan opleidingen die (mede) door de werkgever worden betaald. Dat is minder dan in bijna alle vergelijkbare landen.' WRR (2013), p. 310.

168 | OECD (2012), Policy Lever 1.

169 | Idem.

Wat betekent het aspect onderwijs voor de relatie bloei & groei?

Een verschuiving van cognitief naar creatief leren is nodig, evenals verbeteringen op het gebied van een leven lang leren.

4.4 Arbeidsmarkt

De 21e eeuw is de eeuw waarin het oude onderscheid tussen ondernemer en werknemer steeds meer vervaagt. In de 21e eeuw wordt namelijk van iedere werkende een ondernemende houding gevraagd. Verder is het steeds gebruikelijker dat werkenden – bijvoorbeeld op freelancebasis, al dan niet via digitale platforms – hun kennis en vaardigheden inzetten voor meerdere organisaties. Hierbij is iedere werkende verantwoordelijk voor het op peil houden en ontwikkelen van zijn/haar eigen kennis en vaardigheden. Zoals Ernst Hijmans, de eerste organisatieadviseur van Nederland, een eeuw geleden profetisch opmerkte: ‘Overall vind je hetzelfde verschijnsel, namelijk dat als je nauwkeurig kijkt, er geen ongeschoold werk is.’

Kortom, alle werk vraagt om kennis en vaardigheden en het bijhouden ervan, en alle werk brengt in enigerlei mate interactie en samenwerking met zich mee. Dit is een waarheid die met de dag relevanter wordt, want door technologische en economische verschuivingen zijn beroepen aan snelle veranderingen onderhevig, waardoor het steeds belangrijker wordt dat werkenden goed kunnen achterhalen welke specifieke kennis en vaardigheden op welke plek gevraagd worden (bijvoorbeeld via digitale platforms, zoals beschreven in hoofdstuk 3) en snel in staat zijn om de gevraagde expertise op te doen en aan te bieden.

Hoewel in de praktijk de rollen van werknemer en ondernemer steeds meer samensmelten, is er in het sociale zekerheidssysteem nog steeds sprake van een rigide scheiding tussen voorzieningen voor werknemers en voorzieningen voor zelfstandigen¹⁷⁰. Dit heeft ertoe geleid dat vaste vormen van arbeid te vast zijn geworden en flexibele vormen van arbeid te flexibel c.q. onzeker. Dit is schadelijk voor economie en samenleving, om meerdere redenen.

Ten eerste maakt de overheid door de veelheid aan collectieve regels en voorzieningen het vaste dienstverband kunstmatig onaantrekkelijk voor de werkgever, terwijl lange termijnrelaties tussen arbeid en kapitaal aantoonbare economische, sociale en culturele voordelen hebben¹⁷¹. Zo ontwikkelen werkenden die langere tijd in dezelfde werkomgeving actief zijn een gemeenschappelijke taal, waardoor ze het beleid en de procedures beter begrijpen, en zijn ze in staat om efficiënter samen te werken, waardoor er minder frictiekosten

170 | Zie o.a. Oudshoorn (2014).

171 | Zie bijvoorbeeld Volberda (2012).

optreden. Daarnaast bieden lange termijn relaties zekerheid, wat voor werkenden van belang is om bijvoorbeeld een gezin te stichten en te onderhouden.

Ten tweede hebben mensen een begrensde rationaliteit die leidt tot onderschatting van risico's, met name als deze groot en abstract van aard zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor het risico op volledige arbeidsongeschiktheid. Ten derde maakt de kloof tussen vaste en flexibele contracten de sociale zekerheid op termijn onbetaalbaar¹⁷².

Wat betekent het aspect arbeidsrelaties voor de relatie bloei & groei?

De grote kloof tussen vaste en flexibele vormen van arbeid zijn schadelijk voor economie en samenleving.

Het punt van het belang van goede relaties tussen arbeid en kapitaal verdient het om onderstreept te worden. Het is belangrijk dat arbeid tot op zekere hoogte flexibel is, omdat wisselende arbeidsrelaties ervoor zorgen dat werkenden meer investeren in hun vaardigheden en de allocatie van arbeid in de loop van de tijd verbetert. Echter, wanneer arbeidsrelaties te flexibel worden, heeft dit juist een negatief effect op de arbeidsproductiviteit, omdat overmatige flexibiliteit een drukkend effect heeft op investeringen in specifieke vaardigheden¹⁷³. Het is dus van belang dat Nederland, denkend aan de inzichten over adaptiviteit en stabiliteit zoals beschreven in hoofdstuk 2, een goede balans houdt tussen vaste en flexibele arbeid en niet doorschieten in één van beide uitersten.

De arbeidskosten in Nederland zijn relatief hoog¹⁷⁴. Dit komt mede doordat er in Nederland sprake is van hoge belastingen, premies en andere verplichtingen bij vaste arbeidscontracten, waardoor werkgevers, met name uit het mkb, steeds minder geneigd zijn om vast personeel aan te nemen. De hoge belasting op arbeid heeft tevens een ontmoedigend effect op de motivatie van werkenden om te investeren in professionele groei. Immers: van de extra verdiensten die dit oplevert, kunnen zij slechts een klein (en dalend) deel behouden.

Ten slotte is de huidige structuur van gescheiden sectorale scholingsfondsen niet bevorderlijk voor de intersectorale arbeidsmobiliteit, terwijl intersectorale mobiliteit – gezien de eerdere constatering over de aard van innovatie, steeds snellere economische verschuivingen en convergentie van technologieën – juist steeds belangrijker wordt¹⁷⁵. Overigens vormt het bevorderen van de intersectorale mobiliteit een lastige opgave, omdat toenemende concurrentie op de wereldmarkt vraagt om specialisatie van mensen in steeds

172 | FD 23-10-2014.

173 | Heyma en Theeuwes.

174 | Van der Ploeg & Vermeend (2014).

175 | Wilthagen et al. (2014).

kleinere niches, wat overstappen naar een andere sector moeilijker maakt. Dit onderstreept het belang van goede communicatieve vaardigheden en samenwerkingsvaardigheden van mensen.

Wat betekent het aspect arbeidsmarkt voor de relatie bloei & groei?

De hoge arbeidskosten in het algemeen en de hoge belasting op arbeid in het bijzonder vormen een belemmering voor het aangaan van duurzame arbeidsrelaties en professionele groei.

4.5 Duurzaamheid

Zoals beschreven in hoofdstuk 3, bestaat er als gevolg van klimaatverandering en schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen de noodzaak tot verduurzaming van de economie. Deze noodzaak is echter evenzeer een kans, namelijk een kans om een groene industrie op te bouwen¹⁷⁶. De Nederlandse land- en tuinbouw en de sector chemie en materialen vormen samen de helft van de Nederlandse industrie en zijn kansrijke sectoren voor een duurzame economie en groeien bovendien steeds meer naar elkaar toe¹⁷⁷. Het is wel zaak dat Nederland vaart maakt met het verzilveren van deze kansen, want andere landen zijn verder met verduurzaming van de economie dan Nederland¹⁷⁸.

Wat zijn precies de knelpunten als het gaat om verduurzaming van het Nederlandse verdienvermogen? Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) wijst erop dat Nederland twee bewegingen te maken heeft. Enerzijds zouden bedrijven die wel groen innovatief zijn maar niet sterk internationaal concurrerend, een internationaliseringsstrategie moeten volgen¹⁷⁹. Anderzijds zouden bedrijven die wel sterk internationaal concurrerend zijn maar nog geen duurzaam productieproces ingericht hebben, een groene innovatiestrategie moeten volgen. Een belemmering voor groen innovatiebeleid die ondernemers noemen betreft de instabiliteit van het Nederlandse duurzaamheidsbeleid¹⁸⁰. Verder lopen bedrijven aan tegen gedetailleerde overheidsregels en problemen bij de financiering (zie ook paragraaf 4.8 hieronder).

4.6 Woningmarkt

Een goed functionerende woningmarkt is van belang voor het verdienvermogen van Nederland op lange termijn. Ten eerste is wonen een belangrijke randvoor-

176 | Bruggink et al. (2014).

177 | Idem.

178 | PBL (2013), hoofdstuk 5.

179 | PBL (2013), hoofdstuk 4.

180 | Idem.

waarde voor menselijke bloei, omdat mensen, zoals beschreven in hoofdstuk 1, behoefte hebben aan een thuis, een privé-domein dat we naar eigen wensen kunnen vormgeven. Ook biedt het thuis een uitvalsbasis van waaruit mensen het goede leven in gezamenlijkheid vormgeven. Ten tweede zijn huizen belangrijk voor de vermogensopbouw van mensen. Zo bedraagt de woningvoorraad zo'n 37 procent van het bruto vermogen van Nederlandse huishoudens¹⁸¹. Ten derde is de woningmarkt belangrijk voor de werkgelegenheid, omdat de bouw-nijverheid zo'n 5 procent bijdraagt aan het bbp¹⁸².

Zoals beschreven in een recente studie van het Wetenschappelijk Instituut¹⁸³, is er in Nederland al jaren sprake van stagnatie op de woningmarkt, die zich uit in gebrekkige doorstroom, prijsdalingen, terugloop van nieuwbouw-woningen, financiële problemen in de corporatiesector en een kwalitatieve mismatch op de woningmarkt.

Een ander knelpunt op de Nederlandse woningmarkt betreft het scheef-wonen: mensen die in een corporatiewoning wonen terwijl ze op grond van hun inkomen ook in de particuliere sector terecht zouden kunnen. Als gevolg hiervan is de corporatiesector kunstmatig groot, wat onnodige maatschap-pelijke kosten met zich meebrengt. Zo is er in de corporatiesector sprake van veel onbenut potentieel om de doelmatigheid te verbeteren¹⁸⁴, terwijl recente schandalen het vertrouwen in de sector hebben ondermijnd. Het probleem van scheefwonen en de kunstmatig grote corporatiesector wordt in stand gehou-den c.q. verergerd door de kwalitatieve mismatch op de woningmarkt: er zijn verhoudingsgewijs te weinig betaalbare (huur)woningen, bijvoorbeeld voor starters, en te weinig geschikte, betaalbare woningen voor ouderen.

Wat betekent het aspect woningmarkt voor de relatie bloei & groei?

*De stagnatie van de Nederlandse woningmarkt is schadelijk voor het
verdienvermogen.*

4.7 Overheid

De Nederlandse overheid functioneert, zeker in vergelijking tot andere anderen, naar behoren en heeft bovendien een uitstekende staat van dienst wat betreft lange termijn denken en het vertalen daarvan in beleid, ook vergeleken met overheden in andere landen¹⁸⁵. Dit zien we niet alleen terug in de continuïteit en kwaliteit van onze collectieve voorzieningen, maar bijvoorbeeld ook in de

181 | CPB (2014e).

182 | CBS (2013).

183 | De woningmarkt in beweging II, 2012.

184 | Veenstra et al. (2013).

185 | Dreyer and Stang (2013).

houdbaarheid van de overheidsfinanciën op lange termijn. Zo constateert het CPB – een van de vooruitziende instituten van Nederland – in een recente studie over de Nederlandse overheidsfinanciën dat de zorgen over de impact van de vergrijzing minder zijn dan in eerdere studies werd aangenomen¹⁸⁶. Dit is mede het gevolg van hervormingen in de AOW, de (langdurige) zorg en arbeidsongeschiktheidsregelingen.

De goede uitgangspositie van de Nederlandse overheid betekent niet dat we op onze lauweren kunnen rusten, integendeel. Zoals beschreven in hoofdstuk 3, heeft de Nederlandse economie structurele schade opgelopen als gevolg van de Grote Recessie, waarbij onzeker is of Nederland in de toekomst weer het oude groeipad kan hervatten¹⁸⁷. Bovendien heeft de Grote Recessie ervoor gezorgd dat de omvang van de overheid als percentage van het nationaal inkomen gestegen is. Vanuit christendemocratische optiek is een te groot beslag van de overheid op het nationaal inkomen onwenselijk, omdat hierdoor de ruimte voor initiatief vanuit de samenleving – van burgers en bedrijven – vermindert¹⁸⁸.

Omvang van de overheid

Hoe zit het met het de omvang van de overheid in Nederland en hoe heeft deze zich ontwikkeld? Op dit moment bedraagt de Nederlandse collectieve uitgavenquote 50 procent. Dit wil zeggen dat de overheid zo'n 50 procent van het bbp uitgeeft¹⁸⁹. Collectieve uitgaven worden grotendeels gefinancierd uit collectieve lasten (belastingen) en deels uit andere baten, zoals aardgasbaten. Dit is een stijging van ongeveer 4 procent ten opzichte van de situatie van vóór de financiële crisis van 2008. De redenen voor het grotere beslag van de overheid op het nationaal inkomen zijn begrijpelijk en op korte termijn vormt dit geen acuut probleem. Echter, deze situatie is onwenselijk voor de langere termijn, met name vanwege de stijgende collectieve lastendruk.

Als gevolg van de stijging van de collectieve uitgavenquote is de collectieve lastendruk de afgelopen jaren gestegen van 38,9 procent in 2010 naar 41,3 procent in 2015¹⁹⁰. Dit heeft, in combinatie met lastenverschuivingen, geresulteerd in de eerder besproken relatief hoge lasten op arbeid, die op hun beurt een belemmering vormen voor privaat en maatschappelijk initiatief. Ook belemmeren hoge collectieve lasten de mogelijkheid van mensen om minder te werken en meer tijd te nemen voor rust of ontmoeting.

Daarbij komt dat op middellange termijn zelfs bij gelijkblijvende overheidsuitgaven de collectieve lastendruk zal stijgen, omdat de aardgasbaten langzaam maar zeker opraken. De afgelopen jaren bedroegen de aardgasbaten

186 | CPB (2014b).

187 | Ball (2014).

188 | Zie het eerste principe van Sybrand Buma: de samenleving, niet de overheid.

189 | CPB (2014c).

190 | Bron: CPB (2014c).

zo'n 5 procent van de totale overheidsinkomsten¹⁹¹. Wanneer de aardgasbaten teruglopen en de collectieve uitgaven gelijk zouden blijven, zouden de collectieve lasten verder moeten stijgen, wat de ruimte voor privaat en maatschappelijk initiatief verder verkleint. Dit laat zien dat Nederland wat betreft overheidsfinanciën voor een grote toekomstige opgave staat.

Kortom, het is van belang dat de Nederlandse overheidsuitgaven teruggebracht worden naar het niveau van vóór de Grote Recessie en de Nederlandse collectieve uitgavenquote weer in de pas gaat lopen met Duitsland, waar de overheidssector aanzienlijk minder hard gegroeid is¹⁹². Ter vergelijking: in Duitsland beslaan de collectieve uitgaven op dit moment zo'n 45 procent van het bbp.

Wat betekent het aspect overheid voor de relatie bloei & groei?

De Nederlandse overheid draagt in belangrijke mate bij aan de kwaliteit van leven. Om dit in de toekomst zo te houden, is het van belang om de omvang van de collectieve sector op termijn terug te brengen tot het niveau van Duitsland.

4.8 Financiële sector

De relatief hoge economische groei van de Nederlandse economie in de jaren voorafgaand aan de Grote Recessie leunde, net als in andere ontwikkelde economieën, relatief zwaar op de vastgoedsector en de financiële sector. Beide vormen van groei zijn niet houdbaar, zo heeft Nederland tijdens de financiële crisis en de nasleep ervan pijnlijk ondervonden. Ondanks de relatief grote omvang van de financiële sector, zijn er indicaties dat de kredietverlening aan bedrijven in Nederland onvoldoende op orde is, een gegeven waar vooral mkb-bedrijven – die weinig alternatieve financieringsbronnen hebben – last van hebben¹⁹³.

Een mogelijke oorzaak hiervan is dat Nederlandse banken als gevolg van de financiële crisis te druk zijn met herkapitaliseren¹⁹⁴. Dit betekent dat banken vrijkomende kapitaalmiddelen inzetten voor de versterking van hun balanspositie – mede met het oog op strengere kapitaaleisen die in vele landen aan banken worden opgelegd – wat ten koste gaat van de kredietverlening aan bedrijven en andere financieringsdoeleinden.

Verder zijn er aanwijzingen dat er sprake is van te weinig concurrentie in de Nederlandse bancaire sector, met name in de consumentenmarkt, waaronder de hypotheekmarkt¹⁹⁵. Een van de oorzaken hiervan is dat de barrières

191 | Miljoenennota (2014).

192 | Beetsma & Gradus (2013).

193 | World Economic Forum (2014).

194 | CPB (2014d).

195 | Dijkstra & Schinkel (2012).

voor toetreding tot de bancaire sector relatief hoog zijn, met name als gevolg van ingewikkelde financiële regelgeving¹⁹⁶.

Een fundamenteeler probleem betreft de financiële structuur van Nederland. In Nederland wordt sinds lange tijd vreemd vermogen fiscaal bevoordeeld ten opzichte van eigen vermogen. Denk bijvoorbeeld aan de fiscale aftrekbaarheid van rentekosten, voor zowel bedrijven, die rente fiscaal kunnen aftrekken van de winst, als voor particulieren, die hypotheekrente fiscaal kunnen aftrekken van hun inkomen. Dit belemmert het denken aan de lange termijn en is bovendien niet bevorderlijk voor de spaarzaamheid.

Een tweede fundamenteel probleem in de financiële sector betreft de beroepsethiek. Zelfs jaren na de financiële crisis blijkt uit diverse grote en kleine incidenten dat financiële instellingen hun zorgplicht ten opzichte van cliënten nog steeds niet serieus genoeg nemen. Een voorbeeld hiervan betreft de omgang van banken met het verkopen en afhandelen van complexe financiële producten, waarover de rechtbank onlangs oordeelde dat banken hierbij onvoldoende zorgvuldig hebben gehandeld¹⁹⁷.

Wat betekent het aspect financiële sector voor de relatie bloei & groei?

De financiële sector moet worden hervormd. Het opbouwen en aantrekken van eigen vermogen zou net zo aantrekkelijk moeten zijn als het aantrekken van vreemd vermogen.

4.9 Visie op verdienvermogen

In de vorige paragrafen hebben we de sterktes en zwaktes van het Nederlandse verdienvermogen geïdentificeerd. De kernboodschap van dit hoofdstuk is dat er de komende decennia volop kansen zijn voor het Nederlandse bedrijfsleven. Nederland heeft een groot innovatief potentieel om op deze veranderingen in te spelen. Tegelijkertijd is de bereidheid om op kansen in te spelen en de ambitie om deze op grote schaal te vermarkten, in Nederland lager dan in andere landen¹⁹⁸. Bovendien zijn er diverse knelpunten die de herijking van ingebedde kennis belemmeren. Er zijn veel soorten schaarste in de economie, maar er is geen schaarste aan uitdagingen voor ons verdienvermogen!

Het is daarom van belang om een gedegen strategie te hebben voor de hoofddoelstelling en het leidmotief van deze studie, het in harmonie bevorderen van menselijke bloei en economische groei. Strategiebepaling stijgt

196 | ACM (2014).

197 | Zie gerechtelijke uitspraak ECLI:NL:GHSHE:2014:1052, te raadplegen via: <http://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Gerechthoven/s-Hertogenbosch/Nieuws/Pages/Banken-hebben-bijzondere-zorgplicht-bij-aanbieden-renteswaps.aspx>

198 | WRR (2008), p. 82.

op twee manieren uit boven het identificeren van kansen en knelpunten. Ten eerste is strategiebegrip schieten op een bewegend doel: het kiezen en implementeren van beleid gebeurt op basis van een momentopname en vergt tijd, terwijl mondiale behoeften continu aan verandering onderhevig zijn. Ten tweede behelst strategiebegrip prioriteitstelling: het is niet mogelijk om vele beleidsmaatregelen tegelijk uit te voeren, dus er moet gekeken worden naar de beleidsalternatieven die de beste combinatie vormen van de Nederlandse ingebedde kennis en de veranderende mondiale behoeften.

Hieruit volgt enerzijds dat strategiebegrip draait om adaptiviteit c.q. veranderingsprincipes, en anderzijds dat strategiebegrip een waardengedreven bezigheid is. Het is daarom van belang om een specifiek christendemocratische invulling te geven aan de Nederlandse strategie omtrent het verdienvermogen. In deze paragraaf schetsen we de richtingen van deze strategie; we werken dit in het volgende hoofdstuk uit in concrete beleidsaanbevelingen. Overigens wijzen we erop – indachtig de noties dat economische ontwikkeling een onvoorspelbaar proces is en de samenleving niet maakbaar is, zoals beschreven in hoofdstuk 2 – dat er bij de strategiebegrip en de uitwerking in beleidsaanbevelingen voldoende ruimte gelaten moet worden voor adaptiviteit. Dit betekent dat we ernaar streven om de veranderprincipes zo uit te werken dat ze concreet genoeg zijn om het beleid mee te richten en tegelijkertijd flexibel genoeg om in te kunnen spelen op onverwachte omstandigheden¹⁹⁹.

Waarden die als uitgangspunt dienen

Om te beginnen staan we stil bij de waarden die als uitgangspunt dienen voor de Nederlandse strategie. De belangrijkste waarden hebben we al genoemd in hoofdstuk 1, waarbij we geconcludeerd hebben dat we de inrichting van de economie niet alleen moeten beoordelen in termen van welvaart en materiële vooruitgang, maar ook in termen van menselijke bloei, kwaliteit van werk en de effecten van de economie op het milieu. Een belangrijke vraag, is: hebben we economische groei nodig, en zo ja, hoe definiëren we economische groei?

Het antwoord op de eerste vraag is dat we onmiskenbaar economische groei nodig hebben, omdat economische groei een belangrijke pijler is voor de werkgelegenheid en omdat betekenisvol werk op haar beurt een belangrijke pijler is voor menselijke bloei. Werkloosheid is immers een bron van veel leed voor mensen, terwijl betekenisvol werk in belangrijke mate bijdraagt aan het welbevinden van mensen. Hieruit volgt meteen een belangrijke randvoorwaarde voor economische groei, namelijk dat in christendemocratische optiek groei evenwichtig moet zijn en bij moet dragen aan de werkgelegenheid. Het fenomeen van baanloze groei moet dus zoveel mogelijk voorkomen worden.

199 | Voor deze insteek zijn ook goede economische argumenten aan te dragen. Zo blijkt uit diverse studies dat beleidsmakers er niet goed in zijn om 'winnaars' aan te wijzen en dat ze zich daarom beter kunnen richten op het scheppen van randvoorwaarden. Zie bijvoorbeeld Rodrik (2007).

Een andere randvoorwaarde is dat economische groei die, zoals beschreven in hoofdstuk 2, in belangrijke mate gebaseerd is op toenemende specialisatie, er zo min mogelijk toe mag leiden dat mensen vervreemden van hun werk. Dit is een constant spanningsveld waar beleidsmakers rekening mee zouden moeten houden. Een derde randvoorwaarde is dat economische groei niet ten koste mag gaan van toekomstige generaties, wat onder andere impliceert dat we zuinig moeten omgaan met natuurlijke hulpbronnen.

Mogelijke strategieën

Ten tweede staan we stil bij mogelijke strategieën voor Nederland. In een wereld waar technologische verandering de belangrijkste, permanente game changer is, zien wij twee mogelijke strategieën. De eerste strategie is om het beste c.q. meest degelijk worden in het spel dat gespeeld wordt. We zouden dit ook wel de 'Duitse' strategie kunnen noemen, gezien het economische succes dat Duitsland heeft in tal van hoogtechnologische waardeketens en gezien de pioniersrol die Duitsland sinds decennia heeft bij het toepassen van incrementele technische verbeteringen aan producten en productieprocessen op basis van investeringen in onderzoek en ontwikkeling. De tweede strategie is om ervoor te zorgen dat je als land zelf medebepaler van de spelregels wordt. Deze strategie zouden we ook wel de creatieve strategie kunnen noemen. Bij deze strategie draait het erom om aan de tekentafel te zitten van producten en diensten om zodoende een positie te verwerven in diverse waardeketens.

Nederland is het beste geplaatst om de creatieve strategie uit te voeren. Een belangrijk argument voor deze stelling is de aard van de Nederlandse cultuur en de invloed van cultuur voor de economische mogelijkheden van een land, i.e. het argument van padafhankelijkheid²⁰⁰. Zoals blijkt uit hoofdstuk 2, is de Nederlandse cultuur bijzonder geschikt voor samenwerking en de kritische aanscherping van ideeën. Dit zijn cruciale bestanddelen voor het creëren van nieuwe concepten en producten. Verder is in Nederland de creatieve klasse sterk in opkomst, wat de kansen van Nederland vergroot om een creatieve strategie succesvol uit te voeren²⁰¹. Ook heeft Nederland – zeker gezien de omvang van onze economie – een rijk palet aan hoogtechnologische kennis in huis op basis waarvan door middel van samenwerking nieuwe combinaties gevonden kunnen worden. Ten slotte is de Nederlandse economie internationaal gezien niet groot genoeg om al dan niet met behulp van grootschalige investeringen volledige bedrijfstakken te domineren. Dit betekent dat Nederland is aangewezen op het vinden van (nieuwe) niches, een activiteit die een hoge mate van creativiteit vergt.

In het volgende hoofdstuk werken we deze strategie uit langs de rode draden die in de eerdere hoofdstukken van dit rapport geschetst zijn.

200 | Zie hoofdstuk 2. Voor een verdere theoretische onderbouwing: North (1992).

201 | Aalst et al. (2006).

5 | **Beleidsaanbevelingen: vijf veranderprincipes voor menselijke bloei en economische groei**

Motto

Het motto van de beleidsmaatregelen is: eenvoudig en decentraal.

5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we de impact van mondiale trends en ontwikkelingen op de Nederlandse economie beschreven. Ook hebben we geconcludeerd dat Nederland een creatieve strategie nodig heeft om effectief in te kunnen spelen op deze ontwikkelingen. In dit hoofdstuk werken we deze strategie nader uit aan de hand van concrete beleidsmaatregelen voor de middellange termijn – de periode tot 2025. Hierbij bouwen we logisch voort op de rode draden die in deze studie ontsponnen worden, waarbij we de balans zoeken tussen realisme ten aanzien van de geïdentificeerde kansen en knelpunten voor het Nederlandse verdienvermogen, en idealisme ten aanzien van de christendemocratische perspectieven die we in hoofdstuk 1 geschetst hebben.

Omdat strategiebepaling schieten op een bewegend doel is en prioriteitstelling behelst, beschrijven we in dit hoofdstuk niet een statische lijst met beleidsmaatregelen, maar verweven we de beleidsaanbevelingen in een set met veranderprincipes die gebaseerd is op de rode draden die door dit rapport lopen. Elk van de veranderprincipes beschrijft een te maken beweging die inspeelt op de mondiale trends en ontwikkelingen en tegelijkertijd rekening houdt met het samengaan van menselijke bloei en economische groei.

Wat zijn de rode draden die door dit rapport lopen en tot welke veranderprincipes leiden ze? De eerste van deze rode draden is creativiteit; vandaar dat creatief leren het eerste veranderprincipe is. Ambitie en ondernemerschap zijn een tweede rode draad; vandaar dat waarderende arbeidsrelaties het tweede veranderprincipe vormen. De menselijke drijfveer om kwaliteit te leveren in combinatie met duurzaamheid zijn de derde rode draad; vandaar dat kwalitatieve groei het derde veranderprincipe is. Op een iets hoger abstractieniveau vormen samenwerkingsverbanden en cultuur een rode draad; vandaar dat ondernemende ecosystemen het vierde veranderprincipe zijn. Daarnaast zijn instituties een rode draad; vandaar dat focus op de lange termijn het vijfde en laatste veranderprincipe is, een principe waarbij de overheid een belangrijke rol speelt.

Een bijzondere rode draad in het geheel, waar geen veranderprincipe uit is afgeleid, is recreatie. Deze rode draad verwijst namelijk naar het uiteindelijke doel van economisch handelen, namelijk het goede leven. We sluiten dit rapport daarom af met een concluderend hoofdstuk, waarin we de rode draden bij elkaar brengen en duidelijk beschrijven welke plaats de economie heeft binnen de samenleving.

We werken elk van de geïdentificeerde veranderprincipes uit door paragraafsgewijs de te maken beweging van het veranderprincipe te benoemen, concrete beleidsmaatregelen voor te stellen die deze beweging faciliteren, en

deze maatregelen te toetsen op basis van de onderliggende visie die in deze studie naar voren komt.

5.2 Creatief leren

Te maken beweging

Het algemene doel van de maatregelen uit deze paragraaf is om de beweging te maken van cognitief leren naar creatief leren. Deze beweging sluit enerzijds goed aan op het christendemocratische mensbeeld en is anderzijds noodzakelijk gezien de mondiale ontwikkelingen, onder andere omdat routinematige activiteiten in toenemende mate geautomatiseerd worden. De omslag naar creatief leren is nadrukkelijk een kwalitatieve omslag, die niet op een technocratische manier tot stand gebracht kan worden, maar vraagt om openingen in het onderwijsbestel. Leren is namelijk niet een pure formele aangelegenheid of een pure informele aangelegenheid, maar leren vindt juist plaats in de interactie tussen disciplines, tussen theorie en praktijk, tussen het nieuwe en het bestaande, tussen student en docent.

Openingen zijn nodig op drie niveaus: aan de vraagkant van het onderwijs, aan de aanbodkant van het onderwijs en bovenal in de onderwijsmethoden. Hieronder werken we de verschillende onderwerpen uit. Het onderwerp vakmanschap werken we apart uit, in paragraaf 5.4. Gezien het belang van het onderwerp bevelen we aan om een verdiepende studie te doen naar de toekomstige inrichting van het onderwijs, te meer omdat er in Nederland niet alleen sprake is van sociaaleconomische veranderingen, maar ook van sociaal-culturele veranderingen.

Wat betekent de beweging richting creatief leren voor de relatie bloei & groei?

Het grote idee voor dit veranderprincipe is:

- *Creatief leren vraagt om andere onderwijsmethoden, waarbij de nadruk ligt op basiskennis, niet-cognitieve vaardigheden en omgang met het maken van fouten.*

De overige maatregelen uit deze paragraaf zijn:

- *Creatief leren vraagt om de invoering van een leerrechtensysteem.*
- *Het leerrechtensysteem moet gecombineerd worden met een open mbo-, hbo- en wo-bestel waarbij nieuwe toetreders de ruimte krijgen.*
- *Creatief leren vraagt verder om het terugbrengen van het aantal initiële opleidingen en het vergroten van de mogelijkheden tot modulair onderwijs.*
- *Er moeten extra maatregelen worden genomen om het verwachte tekort aan hoogopgeleide ICT'ers op te heffen.*

Verandering onderwijsmethoden

In hoofdstuk 2 hebben we geconstateerd dat de aard van economische ontwikkeling – en van innovatie als drijvende kracht hierachter – wezenlijk veranderd is. Waar in het verleden het zoeken naar nieuwe producten en productiemethoden gerationaliseerd kon worden, bijvoorbeeld in R&D-afdelingen van grote ondernemingen, komen we er in rap tempo achter dat innovatie niet langer beschouwd kan worden als een geïsoleerd, stuurbaar proces. Er is immers sprake van toenemende specialisatie, digitalisering en snelle technologische ontwikkeling, ontwikkelingen die het proces van innovatie steeds diffuser maakt.

Innovatie in de 21e eeuw kan beter omschreven worden als een min of meer spontane kruisbestuiving van ideeën. Dit impliceert dat het leerproces achter het creëren van nieuwe toegevoegde waarde fundamenteel veranderd is. De nieuwe manier van leren die nodig is, en die in het onderwijs verankerd zou moeten worden, vatten we samen onder de term creatief leren. We onderscheiden drie belangrijke ingrediënten voor creatief leren: basiskennis, ontwikkeling van niet-cognitieve vaardigheden en omgang met het maken van fouten.

Het eerste ingrediënt voor creatief leren lijkt op het eerste gezicht paradoxaal. Is het voor creativiteit niet beter om zo min mogelijk gehinderd te worden door eerder opgebouwde kennis? Hoewel het voor creativiteit inderdaad belangrijk is om vrij te kunnen denken (zie het derde ingrediënt), wijst empirisch onderzoek uit dat basiskennis, verankerd in ons lange termijn geheugen, cruciaal is voor creativiteit²⁰². De reden hierachter is intuïtief begrijpelijk: creativiteit betreft immers het combineren van twee of meer bestaande ideeën. Hoe meer bestaande ideeën iemand heeft, en hoe groter de bestaande ideeën, hoe meer creativiteit er mogelijk is. Het is daarom niet voor niets dat de moeder van de Griekse muzen – godinnen van kunst en wetenschap die alle vormen van creativiteit belichamen – de godin van de herinnering is²⁰³. Kortom, het aanleren van basiskennis blijft een absolute vereiste voor goed onderwijs.

Kruisbestuiving van ideeën impliceert interactie tussen mensen, wat op haar beurt vraagt om het versterken van niet-cognitieve vaardigheden in het onderwijs, het tweede ingrediënt van de verandering van onderwijsmethoden. Met niet-cognitieve vaardigheden doelen we op creativiteit, samenwerkingsvaardigheden en communicatieve vaardigheden. Het verschil met cognitieve vaardigheden is als volgt te duiden: bij cognitieve vaardigheden ligt het accent op het reproduceren van oplossingen, terwijl bij niet-cognitieve vaardigheden het accent ligt op het creëren van oplossingen²⁰⁴.

Er zijn op dit punt fundamentele veranderingen in de Nederlandse onderwijscurricula nodig, veranderingen die momenteel al in gang worden gezet in

202 | Feldhusen (2011).

203 | De moeder van de muzen heet Mnemosyne. In negen nachten verwekte Zeus bij haar de negen muzen.

204 | CPB (2013).

diverse docentenopleidingen en krachtige ondersteuning verdienen voor de verdere verspreiding ervan. We kunnen hierbij denken aan het introduceren van combinaties van bestaande vakken in projectmatig onderwijs of didactische vormen die meer samenwerking in teams vragen. Ook valt te denken aan de introductie van een verplicht basisvak Informatie en communicatie in het middelbaar onderwijs een extra keuzevak Informatica in de bovenbouw van het middelbaar onderwijs²⁰⁵. Sterker inzetten op creatief leren geldt niet alleen voor hogeropgeleiden, integendeel. Er is creativiteit nodig op alle niveaus. Niet-cognitieve vaardigheden in het lager en middelbaar onderwijs en in het beroepsonderwijs zouden meer gewaardeerd moeten worden.

Het derde ingrediënt van creatief leren is omgang met het maken van fouten. Omdat het proces van innovatie niet langer te rationaliseren is, is het nodig dat mensen durven experimenteren en dat mensen fouten niet zien als persoonlijk falen maar als kans om van te leren. Dit vergt zelfvertrouwen dat al vanaf jonge leeftijd opgebouwd moet worden. Er is op dit punt sprake van een spanningsveld met de prestatiecultuur die in het onderwijs in zwang raakt. Door een te grote nadruk op prestaties kan het zelfvertrouwen van met name jonge mensen een deuk oplopen, waardoor ze geen fouten meer durven maken. Voor het onderwijs betekent dit dat er voldoende aandacht moet zijn voor spelende vormen van leren. Dit is essentieel voor menselijke bloei en indirect dus ook voor economische groei op middellange en lange termijn.

Een belangrijke kanttekening bij de bepleite verandering van onderwijsmethoden is dat een andere manier van leren niet betekent dat het onderwijs ten dienste van de (kennis)economie moet komen te staan, integendeel. Redenerend vanuit het christendemocratische gedachtegoed is het doel van onderwijs vorming van de mens in alle facetten, zodat de hele mens tot bloei komt. Onderwijs brengt mensen daarom niet alleen beroepsgerichte kennis en vaardigheden bij, maar probeert ons ook cultureel te vormen en mensen op het morele, sociale, lichamelijke, creatieve en spirituele vlak iets mee te geven²⁰⁶.

Overigens hoeft aandacht voor culturele vorming in het onderwijs economische ontwikkeling niet in de weg te staan. Sterker nog, culturele vorming zou wel eens belangrijker kunnen zijn voor toekomstige economische ontwikkeling dan het aanleren van kennis en vaardigheden, zij het op een indirecte manier. Creativiteit is namelijk niet een kunstje dat op een rationele, gestandaardiseerde manier aan te leren is. Creativiteit is een Kunst, met een grote K, en hoe breder het referentiekader van mensen is – bijvoorbeeld op het gebied van kunst, religie, filosofie en geschiedenis – hoe groter de creatieve mogelijkheden van mensen worden. Kortom, wanneer we menselijke bloei en economische groei in harmonie met elkaar willen versterken, doen we er in Nederland goed aan om in het onderwijs voldoende ruimte te behouden voor culturele vorming.

205 | MKB Nederland (2015).

206 | Schenderling (2011).

Leerrechtensysteem en open bestel

Naast veranderingen in onderwijsmethoden zijn er ook veranderingen nodig in de manier waarop we het onderwijs organiseren en inzetten gedurende de levensloop van mensen. Snelle technologische veranderingen vragen om continue aanpassingen van het vaardighedenniveau van mensen. Zoals geconstateerd in de analyse van het Nederlandse verdienvermogen, scoort Nederland goed op het terrein van informeel leren – leren op de werkvloer – maar blijft Nederland achter bij de deelname aan het (formele) volwassenenonderwijs.

Het leerrechtensysteem is een goed systeem om te stimuleren dat werknemers gedurende hun hele loopbaan investeren in hun eigen kennis en vaardigheden. Binnen dit systeem ontvangen alle Nederlanders in de beroepsge­schikte leeftijd vouchers die ze kunnen omzetten in onderwijsuren. Cruciaal in dit systeem is dat leerrechten die niet worden opgebruikt op een later moment flexibel kunnen worden ingezet²⁰⁷.

De leerrechten moeten vrij kunnen worden ingezet bij alle geaccrediteerde onderwijsinstellingen, zodat er sprake is van concurrentie op onderwijskwaliteit. Het leerrechtensysteem zou bovendien niet alleen moeten gelden voor het postinitiële onderwijs, maar ook voor het initiële onderwijs. We stellen daarom voor om te onderzoeken of het mbo-, hbo- en wo-bestel omgevormd kan worden tot een open bestel waarbij nieuwe toetreders de ruimte krijgen, uiteraard binnen geldende kwaliteitsnormen.

De invoering van een leerrechtensysteem vraagt om extra inzet van overheidsmiddelen. Dit is een goede investering, aangezien het de Nederlandse kennisinfrastructuur versterkt, een infrastructuur die belangrijk is voor zowel menselijke bloei als economische groei op de middellange en lange termijn. Denk bijvoorbeeld aan de inzetbaarheid van mensen en vergroting van het aanpassingsvermogen van mensen. Daarnaast zorgt het leerrechtensysteem ervoor dat mensen in hun keuze om zich bij- of om te scholen minder afhankelijk zijn van hun inkomenspositie of eventuele werkgever, zodat ze in staat worden gesteld om verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen ontwikkeling. Bovendien zorgt het leerrechtensysteem dat de additionele onderwijsmiddelen vraaggericht worden ingezet, wat efficiënte besteding van deze investering bevordert.

Om ervoor te zorgen dat mensen daadwerkelijk gebruik maken van het leerrechtensysteem, en om te bevorderen dat mensen scholingskeuzes maken die goed zijn voor hun lange termijn perspectieven, zou het aantal opleidingen waarbij na verloop van tijd verplichte vormen van bijscholing in werking treden, vergroot moeten worden. Hierbij zouden bijscholingsverplichtingen inhoudelijk flexibel moeten worden ingericht, zodat nieuwe inzichten uit de wetenschap en de praktijk snel hun weg vinden in onderwijsprogramma's.

207 | Zie voor een toelichting het rapport van het Wetenschappelijk Instituut 'Investeren in participeren' (2006).

Modulair onderwijs

Ook wat betreft de onderwijsinhoud en onderwijsmethoden zijn openingen nodig. Het woud aan initiële opleidingen moet worden teruggebracht tot een overzichtelijk aantal opleidingen die meer algemeen van aard zijn. Ook zal het onderwijs, mede als gevolg van het hierboven beschreven leerrechtensysteem en open bestel, meer modulair worden ingericht. Dit houdt in dat opleidingen worden onderverdeeld in kleinere eenheden, modules, die ook los gevolgd en gecertificeerd kunnen worden. Wanneer er sprake is van modulair onderwijs, kunnen mensen flexibeler onderwijs volgen en verschillende opleidingen combineren. Vaardigheden die werknemers al gedeeltelijk in de praktijk hebben verworven, zouden via versnelde modules zichtbaar moeten kunnen worden gemaakt, zodat de doorstroming op de arbeidsmarkt van bijvoorbeeld oudere werknemers verbetert. Hierbij is een goede koppeling met het bestaande systeem van erkenning van verworven competenties (EVC) van belang.

ICT-onderwijs

Als gevolg van digitalisering zal kennis van ICT ingebed raken in steeds meer facetten van het productieproces. Hiervoor is het nodig dat er voldoende goed geschoolde ICT'ers worden opgeleid. Echter, het UWV verwacht op korte en middellange termijn een tekort aan hoogopgeleide ICT'ers²⁰⁸. Er zijn extra maatregelen nodig om dit tekort op te heffen, bijvoorbeeld extra instroom van schoolverlaters of omscholing van werklozen.

5.3 Waarderende arbeidsrelaties

Te maken beweging

Technische innovatie binnen organisaties leidt tot nieuwe kenniscreatie en ideeën voor product vernieuwing, maar de nieuwe kennis en ideeën dienen uiteindelijk wel omgezet te worden in de succesvolle introductie van nieuwe producten en diensten. Hiervoor zijn waarderende arbeidsrelaties nodig, dat wil zeggen: arbeidsrelaties die werkenden stimuleren om nieuwe ideeën te bedenken en te omarmen en zo nodig risico's te nemen, zonder overmatig bezorgd te hoeven zijn over nadelige consequenties van het nemen van risico's.

Waarderende arbeidsrelaties vragen om ambitie, proactiviteit en een betrouwbaar sociaal vangnet. Dit sociale vangnet is, gezien de geschetste wereldwijde ontwikkelingen, onder druk komen te staan, evenals de duurzaamheid van arbeidsrelaties. Bovendien is in hoofdstuk 4 beschreven dat er sprake is van diverse knelpunten op de Nederlandse arbeidsmarkt. We doen daarom suggesties voor hervormingen van het sociale zekerheidsstelsel, waarbij we de balans zoeken tussen zekerheid, die van belang is voor menselijke bloei, en

208 | UWV (2014).

flexibiliteit, die van belang is voor economische groei. De belangrijkste hervorming die we voorstellen is de invoering van een basisverzekering voor werkenden. We werken de maatregelen hieronder nader uit.

Wat betekent de beweging richting waarderende arbeidsrelaties voor de relatie bloei & groei?

Het grote idee voor dit veranderprincipe is:

- *Waarderende arbeidsrelaties vragen om hervorming van de sociale zekerheid in de vorm van een basisverzekering voor werkenden.*

De overige maatregelen uit deze paragraaf zijn:

- *De WW zou qua duur korter moeten zijn dan de huidige WW en qua vergoeding hoger.*
- *De duur en hoogte van loondoorbetaling bij ziekte zouden verminderd moeten worden voor mkb-ondernemingen met minder dan 25 werknemers.*
- *Ambitie kan versterkt worden door verlaging van de lasten op arbeid, het bevorderen van winstdeling en verbetering van de positie van oudere werknemers op de arbeidsmarkt.*
- *We bevelen aan om de rol en positie van de arbeidsinspectie te versterken en de sancties op misbruik van economische macht ten koste van werkenden c.q. kleine zelfstandigen te verzwaren.*

Basisverzekering voor werkenden

Uit de analyse in hoofdstuk 4 blijkt dat er verschillende redenen zijn waarom de rigide scheiding in het sociale zekerheidssysteem tussen voorzieningen voor werknemers en voorzieningen voor zelfstandigen schadelijk is voor economie en samenleving. Er is daarom een hervorming van de werknemersverzekeringen nodig, en wel in de vorm van een basisverzekering voor werkenden.

De basisverzekering moet zo compact mogelijk gehouden worden, zodat de voordelen van ondernemerschap behouden blijven en tegelijkertijd de lasten van het in dienst nemen van personeel fors verminderd worden. Onder de basisverzekering voor werkenden zou daarom alleen het risico op volledige arbeidsongeschiktheid moeten vallen (het IVA-onderdeel van de huidige WIA). Het risico op gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid (het WGA- onderdeel van de huidige WIA) zou niet langer collectief gedekt moeten worden, maar op basis van individuele keuzes van werkenden verzekerd moeten worden. Dit geldt overigens alleen voor het risico tot 80 procent arbeidsongeschiktheid, het risico van 80 tot 100 procent arbeidsongeschiktheid zou net als de IVA ondergebracht moeten worden in de basisverzekering voor werkenden.

Anvullend pensioen zou buiten de basisverzekering moeten vallen, want er is al een basispensioen in de vorm van de AOW en bovendien zijn werken-

den in staat om zelf collectieve pensioenvoorzieningen te organiseren²⁰⁹. De werkloosheidsverzekering voor werknemers zou evenmin onderdeel moeten zijn van de nieuwe basisverzekering, vanwege het eerder genoemde argument van het compact houden van de basisverzekering en omdat mensen door te sparen zelf al een behoorlijk deel van het risico op werkloosheid op kunnen vangen, terwijl dit voor arbeidsongeschiktheid aanzienlijk moeilijker is.

Aanpassing duur en hoogte WW

Bovendien zou de WW qua duur korter moeten zijn dan de huidige WW en qua vergoeding hoger²¹⁰. De kortere duur van de WW stimuleert werklozen om zo snel mogelijk weer werk te vinden. Dit is belangrijk, want hoe langer iemand uit het arbeidsritme is, hoe moeilijker het is om weer aan de slag te gaan. De hogere vergoeding van de WW zorgt ervoor dat in de tussenliggende periode de bestaanszekerheid van werklozen beter is dan in de huidige WW, zodat het gezinsleven er niet onder lijdt en alle aandacht uit kan gaan naar het vinden van een nieuwe baan.

Aanpassing loondoorbetaling bij ziekte

Ten slotte is de periode van loondoorbetaling bij ziekte te lang, wat werkgevers ontmoedigt om personeel aan te nemen, vooral als het personeel met een 'vlekje' betreft. De ontmoedigende werking van loondoorbetaling bij ziekte geldt met name voor het mkb, omdat dit risico voor kleine bedrijven moeilijker te dragen is²¹¹. Wel gaat er een effectieve prikkel uit van loondoorbetaling bij ziekte, bijvoorbeeld een prikkel om te zorgen voor gezonde en veilige arbeidsomstandigheden. Kortom, er moet een goede balans gevonden worden tussen de groeikansen van (kleine) ondernemers en de lange termijn bescherming van werknemers.

De balans kan teruggevonden worden door de duur en hoogte van loondoorbetaling bij ziekte te verminderen voor mkb-ondernemingen met minder dan 25 werknemers. Dit leidt ertoe dat de drempel voor werkgevers om personeel aan te nemen lager wordt, wat de werkgelegenheid en het aangaan van lange termijn relaties tussen werkgever en werknemer bevordert. Dit biedt perspectief voor mensen die nu langs de kant staan of te maken hebben met veel korte, wisselende contracten en is daarmee goed voor menselijke bloei. Bij de invoering van deze maatregel moet gekeken worden hoe arbitrage-effecten voorkomen kunnen worden.

209 | Zie het recente rapport van het Wetenschappelijk Instituut 'Naar een solide en solidair pensioenstelsel', 2014.

210 | Dit is in lijn met het rapport 'Kiezen en verbinden' over dit onderwerp. Zie Strategisch Beraad (2012).

211 | MKB Nederland (2008), hoofdstuk 3.

De bovenstaande maatregelen over de sociale zekerheid leiden er per saldo toe dat de overheid de keuze voor een vaste of flexibele vorm van arbeid minder verstoort, dat vaste arbeidsrelaties minder zwaar worden belast en flexibele arbeidsrelaties een minimum aan zekerheid kennen.

Losmaken van ambitie en ondernemerschap

Het is van belang dat alle werkenden, of ze nu een dienstverband hebben of zelfstandig zijn, zich verantwoordelijk voelen voor hun eigen kennis en vaardigheden en er hun persoonlijke ambitie van maken om hun kennis en vaardigheden op een hoger peil te brengen. Dit idee sluit naadloos aan op het hierboven beschreven leerrechtensysteem. In aanvulling daarop is het van belang dat ambitie beloond wordt. De beloning van ambitie is, zoals beschreven in hoofdstuk 1, grotendeels immaterieel van aard: mensen scheppen er plezier in om goed te zijn in wat ze doen. Toch is het belangrijk dat ambitie ook in materiële termen loont, te meer omdat in de 21e eeuw arbeid in toenemende mate zal moeten concurreren met technologie (denk aan robotisering). De belasting op arbeid moet worden verlaagd, zodat mensen die een stapje extra zetten hier de vruchten van plukken. Deze verlaging moet samengaan met de introductie van een systeem van een sociale vlaktaks²¹², zodat het op alle niveaus loont om ambitieus te zijn (een verdere uitwerking van fiscale plannen staat in paragraaf 5.5).

Ambitie binnen organisaties

Verder kunnen ambitie en verantwoordelijkheidsgevoel onder werkenden gestimuleerd worden op organisatieniveau, bijvoorbeeld door winstdeling in bedrijven te bevorderen. Hierdoor wordt het voor werkenden eenvoudiger om mede-kapitaaleigenaar te worden en zodoende meer verantwoordelijkheid en risico te dragen en mee te delen in de baten daarvan. Winstdeling maakt het ook mogelijk dat het vaste salaris wordt verlaagd ten gunste van het flexibele deel van het salaris, zodat ondernemingen financieel weerbaarder worden. Overigens is deze wijze van organiseren niet geschikt voor iedere organisatie. Werknemers, vertegenwoordigd in ondernemingsraden en vakbonden, moeten daarom de mogelijkheid behouden om een volledig vast salaris te ontvangen.

Een andere aanbeveling op organisatieniveau is om het ontstaan van spin-offs vanuit grote bedrijven – dat wil zeggen kleine, innovatieve ondernemingen die gestart worden vanuit een grotere organisatie – gemakkelijker te maken. Dit kan bijvoorbeeld door een terugkomgarantie te geven voor het geval de innovatie mislukt²¹³. Dit betekent dat de onzekerheid voor de werknemer die het

212 | Zie voor een toelichting het rapport van het Wetenschappelijk Instituut 'Een sociale vlaktaks' (2009).

213 | WRR (2008).

idee bedenkt, gereduceerd wordt, zodat de werknemer een grotere stimulans ervaart om het idee uit te voeren.

Positie van oudere werkenden

Ambitie is niet alleen weggelegd voor jonge werkenden, integendeel. Ook oudere werkenden kunnen, met een beroep op hun ervaring, hun toegevoegde waarde vergroten, iets wat in de huidige arbeidsverhoudingen onnodig moeilijk wordt gemaakt. Zo vormen de riantere arbeidsvoorwaarden voor oudere werknemers een belemmering, net als discriminatie van oudere werknemers op de arbeidsmarkt. Daarom moet de positie van oudere werkenden op de arbeidsmarkt worden verbeterd²¹⁴.

Er zijn twee wegen die tot de gewenste verbetering leiden. Enerzijds is het nodig om de arbeidsvoorwaarden van oudere werknemers in de pas te laten lopen met die van andere werknemers, zodat werkgevers niet langer om financiële redenen oudere werknemers hoeven te weren. Werkgevers en werknemers moeten daarom tot afspraken komen om de arbeidsvoorwaarden van oudere werknemers in lijn te brengen met die van andere werknemers en om demotie mogelijk te maken. De overheid moet deze beweging ondersteunen door arbeidsduurverkorting (ADV) af te schaffen. Anderzijds is het nodig dat de kennis en ervaring van oudere werknemers binnen organisaties beter benut wordt, bijvoorbeeld door toepassing van het meester-gezel principe, waarbij oudere werknemers jongere werknemers coachen in hun werk. Ook is er voor oudere werknemers een belangrijke rol weggelegd bij het stimuleren van vakmanschap (zie paragraaf 5.4).

Sociale kwestie

In hoofdstuk 3 is beschreven dat flexibele arbeid – gefaciliteerd en in een stroomversnelling gebracht door de ontwikkeling van digitale platforms binnen de on-demand economie – de onderhandelingspositie van een grote groep kwetsbare werkenden onder druk zet, wat leidt tot uitholling van arbeidsvoorwaarden of zelfs betaling onder het minimumloon. Dit gaat ten koste van de menselijke bloei.

Het vraagt tijd om een antwoord te vinden op deze nieuwe sociale kwestie. We bevelen aan om de rol en positie van de arbeidsinspectie te versterken en de sancties op misbruik van economische macht ten koste van werkenden c.q. kleine zelfstandigen te verzwaren. Ook heeft het bedrijfsleven zelf een verantwoordelijkheid, bijvoorbeeld door toepassing van een code marktverantwoordelijk gedrag zoals die nu al bestaat voor een deel van de facilitaire dienstverlening²¹⁵. Verder bevelen we aan om een verdiepende, multidisciplinaire studie te doen op nationaal niveau naar de oorzaken en achtergronden van deze sociale kwestie.

214 | Bovenberg (2013).

215 | AWWN (2015).

5.4 Kwalitatieve groei

Te maken beweging

Het algemene doel van de maatregelen uit deze paragraaf is om de beweging te maken in de richting van kwalitatieve groei. Met kwalitatieve groei doelen we op veranderingen in de inrichting van de economie die erop gericht zijn om recht te doen aan de mens in al zijn facetten. In plaats van het creëren van méér producten en diensten komt het accent te liggen op het creëren van kwalitatief betere producten en diensten. Dit staat economische groei niet in de weg, integendeel, maar is wel een fundamentele verschuiving richting een ander economisch model.

Inzetten op kwalitatieve groei speelt in op twee tektonische veranderingen, namelijk de beweging in de richting van een meer op welzijn gerichte economie en de schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen. Daarnaast sluit het aan op de menselijke motivatie om vakkundig te werk te gaan. Ook zorgt aandacht voor kwaliteit ervoor dat Nederland zich in hogere marktsegmenten gaat bewegen en concurrerender wordt. Ten slotte leidt focus op kwaliteit ertoe dat mensen hun kennis en vaardigheden verbeteren. Werken aan kwaliteit geeft mensen beroepstrots, op alle opleidingsniveaus, wat een positieve invloed heeft op menselijke bloei.

Wat betekent de beweging richting kwalitatieve groei voor de relatie bloei & groei?

Het grote idee voor dit veranderprincipe is:

- *Er is een impuls nodig voor ambachtelijkheid en vakmanschap, zowel binnen het onderwijs als binnen ondernemingen.*

De overige maatregelen uit deze paragraaf zijn:

- *Meer reparaties van bestaande producten leiden tot minder gebruik van schaarse grondstoffen en meer werkgelegenheid voor laagopgeleide vaklieden.*
- *Kwalitatieve groei vraagt om verandering van consumptiepatronen, een omslag die gefaciliteerd kan worden door betere informatievoorziening omtrent producten.*
- *Kwalitatieve groei vraagt om minder regelgeving en strategische regelgeving in de vorm van kwaliteitsnormen.*

Weg vrij maken voor vakmanschap

De beweging in de richting van kwalitatieve groei kan alleen slagen als vakmanschap een impuls krijgt, zowel binnen het onderwijs als binnen ondernemingen. In de afgelopen jaren is er in het onderwijs steeds meer aandacht gekomen voor vakmanschap, bijvoorbeeld door de opkomst van vakcolleges,

een maatschappelijk initiatief dat door steeds meer ROC's, bedrijven en overheidsinstanties omarmd wordt. Hierdoor krijgen mensen de kans om hun baan-kansen te vergroten en kan de aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt verbeterd worden. Het initiatief van de vakscholen verdient daarom steun. Zo is het van belang dat bedrijven stageplekken en ervaren vakdocenten bieden. Gemeenten kunnen een faciliterende rol vervullen door scholen en bedrijven met elkaar in contact te brengen en uitwisselingsplekken te organiseren.

Binnen ondernemingen kan vakmanschap een steviger basis krijgen door de productcyclus anders vorm te geven en daarbij duurzaamheid en creativiteit steviger te verankeren, met name in de ontwerpfase van producten. Dit betekent dat productontwikkeling enerzijds meer gericht moet zijn op het bieden van individueel maatwerk aan klanten²¹⁶ en anderzijds meer rekening moet houden met de levensduur van het product en de aanpasbaarheid daarvan. Steeds meer bedrijven zien het belang hiervan in en passen hun werkwijze hierop aan. Zo zoeken bedrijven steeds meer de dialoog met klanten en krijgen klanten en creatief geschoolden, zoals kunstenaars, steeds meer invloed op het productontwerp. Ook bedenken bedrijven concepten waarbij de klant niet langer eigenaar is van een fysiek product (bijvoorbeeld de lamp) maar gebruiker van een dienst (licht), zodat de producent de prikkel en beïnvloedingsmogelijkheden behoudt om bij de levering van de dienst zo zuinig mogelijk om te gaan met energie en grondstoffen.

De bovengenoemde aanpassingen aan de productcyclus bieden nieuwe mogelijkheden voor vakmanschap die nog beter benut kunnen worden. Dit geldt met name voor reparatie: meer reparaties van bestaande producten leiden tot minder gebruik van schaarse grondstoffen en meer werkgelegenheid voor vaklieden op alle niveaus. Er zijn nog veel soorten producten die zich prima lenen voor reparatie, maar waar dit momenteel niet gebeurt. Een achterliggende oorzaak is dat relatief goedkope grondstoffen en relatief dure arbeid ervoor zorgen dat bedrijven nog onvoldoende prikkel ervaren om producten reparabel te maken. De verwachting van duurder wordende grondstoffen in combinatie met het pleidooi dat we voeren voor lagere belasting op arbeid, vormen een oplossing voor dit probleem. Daarnaast zou de overheid bij het inkoopbeleid een leidende rol op zich kunnen nemen wat betreft het stellen van eisen aan (de mogelijkheid tot) reparaties van producten.

Vraagzijde van de economie

Om doorgroei in de richting van een kwalitatief georiënteerde economie mogelijk te maken, zijn verdere veranderingen aan zowel de vraagzijde als de aanbodzijde van de economie nodig. De benodigde veranderingen aan de vraagzijde van de economie betreffen de consumptiepatronen. We roepen ertoe op, zoals

216 | In de literatuur refereert men aan deze ontwikkeling ook wel met de term 'mass customisation'.

christendemocraten dat ook ten tijde van de opbouw van het Rijnlandse model hebben gedaan²¹⁷, om de manier waarop een goed geproduceerd is mee te wegen bij aankoopbeslissingen. Heeft de onderneming bij de productie rekening gehouden met milieuaspecten? Hoe zijn de arbeidsomstandigheden geweest bij de productie? Is het mogelijk om streekproducten te kopen? Zijn er producten op de markt die met meer oog voor vakmanschap tot stand gebracht zijn?

In dit verband is de informatievoorziening omtrent producten belangrijk. De overheid heeft hier de rol om duidelijke eisen te stellen, zodat consumenten geïnformeerde keuzes kunnen maken. Veel mensen zullen producten die op onverantwoorde manier gemaakt zijn laten staan als ze hier weet van hebben. Het is de verantwoordelijkheid van de overheid om, bij voorkeur in Europees verband, kaders te stellen voor het transparant maken van goede productinformatie. Dit gaat verder dan het benoemen van productkenmerken: het is belangrijk dat consumenten ook weet hebben van wat er dieper in de productieketen gebeurt.

Aanbodzijde van de economie

De benodigde verandering aan de aanbodzijde van de economie betreft aandacht van werkenden voor het leveren van producten en diensten die met meer schoonheid, toewijding, en oog voor het milieu zijn gemaakt. Met andere woorden: we moeten streven naar het inbedden van moderne vormen van duurzaamheid en ambachtelijkheid in het productieproces. Het is niet gemakkelijk om de overgang naar andere productiemethoden te maken. Dit geldt zowel voor de omvorming van de kapitaalvoorraad als voor de manier waarop de overheid dit kan beïnvloeden. We kunnen de omvorming van de kapitaalvoorraad faciliteren door nieuwe instituties te introduceren. We kunnen de omslag van de wijze van sturen door de overheid faciliteren door de overheid op een andere manier regels te laten stellen. We werken beide aspecten hieronder kort uit.

Wat betreft de kapitaalvoorraad zijn de negatieve externe effecten van bestaande productiemethoden – bijvoorbeeld milieueffecten – veelal onvoldoende verwerkt in de prijzen. Verder is er sprake van lange terugverdientijden en krijgen ondernemers die radicale innovaties introduceren te maken met sociale weerstand, het freerider-probleem²¹⁸ en met overheidsbelemmeringen, zoals regelgeving en vergunningen²¹⁹. In hoofdstuk 4 constateerden we dat

217 | Zie bijvoorbeeld dit citaat van econoom Wilhelm Röpke, een van de grondleggers van het Rijnlandse model: 'Those consumers who can at all afford it should not shrink from the sacrifice of a few cents in order to carry out an economic policy of their own and support artisans to the best of their ability for the good of the community; but they must find in the artisan himself a willing partner, ready to give his best.'

218 | Het freeriderprobleem houdt in dat andere actoren gebruik maken van de voor-sprong van een actor zonder daarvoor te compenseren.

219 | Bron: PBL (2013), hoofdstuk 4.

andere landen verder zijn met het introduceren van nieuwe productiemethoden, gekoppeld aan industriebeleid. Nederland heeft daarom nieuwe, innovatie bevorderende instituties nodig in de vorm van ondernemende ecosystemen. Voor een uitwerking van deze beweging: zie de volgende paragraaf.

Minder regelgeving en strategische regelgeving

Wat betreft de verandering van de manier waarop de overheid regels stelt, zou eenvoud het leidende principe moeten zijn. Politici en beleidsmakers moeten afleren om bij elke gewenste verandering of bij elk incident nieuwe regels te stellen. Sterker nog, veel van deze regels werken verstikkend op maatschappelijk initiatief en zouden daarom moeten worden afgeschaft.

Ook kan de overheid de ingeslagen weg van Green Deals – die op basis van concrete afspraken niet-financiële belemmeringen voor verduurzaming uit de weg helpen – verbreden en intensiveren. Zo geven ondernemers aan dat ze nog steeds belemmeringen ervaren bij het doorvoeren van innovatieve groene ideeën²²⁰.

Verder zou de overheid meer gebruik kunnen maken van strategische regelgeving. Dit zijn regels die een ambitieus doel stellen en ruimte laten aan het bedrijfsleven hoe ze deze doelen halen. Strategische regelgeving is, in tegenstelling tot andere regelgeving, niet gericht op symptomen of incidenten, maar op het versneld inspelen op een lange termijn trend. Doordat strategische regelgeving ruimte biedt aan burgers en bedrijven om de middelen te kiezen waarmee deze doelen behaald kunnen worden, is het veelal een efficiënter instrument dan bijvoorbeeld subsidies. Bovendien kan strategische regelgeving in de vorm van kwaliteitsnormen, bijvoorbeeld op het gebied van milieu, een zogenoemd first-mover advantage creëren en een premie zetten op innovatie. Een first-mover advantage betekent dat Nederlandse of Europese bedrijven, gegeven de ambitieuzere doelen die hier gelden, sneller in beweging komen om innovatieve oplossingen te bedenken en daarmee een voorsprong nemen op bedrijven uit andere landen. Strategische regelgeving wordt bij voorkeur op Europees niveau ingevoerd. Een geslaagd voorbeeld van strategische regelgeving is het systeem van emissiestandaarden voor de auto-industrie.

5.5 Ondernemende ecosystemen

Te maken beweging

Tot voor kort analyseerden wetenschappers en beleidsmakers de concurrentiekracht van bedrijven – en mogelijkheden voor de versterking daarvan – meestal op bedrijfstak- c.q. sectorniveau. Recentelijk is het paradigma van waaruit dergelijke economische analyses gemaakt worden, verschoven in de richting van ondernemende ecosystemen. Dit zijn flexibel georganiseerde, regionaal

220 | Idem.

georiënteerde clusters van bedrijven en instellingen gericht op het bedenken en toepassingen van ideeën in telkens wisselende combinaties van partijen. Er zijn verschillende goede redenen voor deze paradigmaverschuiving waarvan we de meeste al eerder in dit rapport al zijn tegengekomen.

Ten eerste zien we dat innovaties vaak ontstaan op het snijvlak van disciplines²²¹. Nieuwe toegevoegde waarde wordt daarom steeds vaker gecreëerd in crosssectorale samenwerkingsverbanden. Ten tweede dringt het besef door dat samenwerking en cultuur cruciale voorwaarden zijn voor elk van de drie vormen van innovatie die bepalend zijn voor economische ontwikkeling. Ten derde kunnen we constateren dat veranderingen in de omgeving elkaar steeds sneller opvolgen en dat in de toekomst steeds meer op taakniveau en minder op bedrijfstakniveau geconcentreerd zal worden (een ontwikkeling die beschreven staat in hoofdstuk 3)²²².

Ondernemende ecosystemen bieden gelegenheid tot kruisbestuiving van ideeën en bevatten tegelijkertijd onderlinge samenwerkingsverbanden, zodat ondernemers gezamenlijke krachten kunnen benutten en risico's kunnen delen, om zich zodoende snel aan te kunnen passen aan een telkens veranderende omgeving. Met andere woorden, innovatie en adaptatie kunnen het beste plaatsvinden in clusters op regionaal niveau. Dit leidt tot verschillende institutionele modellen die toegesneden zijn op regionale economische omstandigheden en op mondiaal niveau concurrerend zijn. Regionalisering van het innovatiebeleid is dan ook de belangrijkste aanbeveling uit deze paragraaf.

Wat betekent de beweging richting ondernemende ecosystemen voor de relatie bloei & groei?

Het grote idee voor dit veranderprincipe is:

- *Ondernemende ecosystemen vragen om regionalisering van het innovatiebeleid.*

De overige maatregelen uit deze paragraaf zijn:

- *De regionalisering van het innovatiebeleid moet gebaseerd zijn op een helder landelijk kader waarbij maatschappelijke uitdagingen het focuspunt zijn.*
- *De regionale coördinatie van het innovatiebeleid moet in handen gegeven worden van samenwerkingsverbanden van onderwijs, overheid en ondernemers.*
- *Er zou een landelijk kennisinstituut voor mkb-bedrijven moeten worden opgericht dat zich bezighoudt met internationalisering en kennisuitwisseling tussen bedrijven.*

221 | Vgl. Schumpeter.

222 | CPB (2013).

Regionalisering innovatiebeleid

Zoals beschreven in hoofdstuk 2, is ons begrip van innovatie als sleutel tot economische ontwikkeling de afgelopen jaren sterk veranderd. Ook zien we dat mondiale veranderingen dermate snel gaan en de aard van innovatie dermate veranderd is, dat het niet langer zinvol is om innovatiebeleid – of het nu binnen een onderneming of binnen een land is – centraal aan te sturen. Het innovatiebeleid zou daarom de beweging moeten maken van centraal gestuurd beleid in de richting van ondernemende ecosystemen.

Deze beweging begint al van onderop op gang te komen, denk bijvoorbeeld aan initiatieven in de regio's Eindhoven en Wageningen, en verdient krachtige ondersteuning. Regionaal innovatiebeleid vormt een goede voortzetting van het topsectorenbeleid, dat de afgelopen jaren op nationaal niveau de basisinfrastructuur voor innovatie versterkt heeft²²³. Tegelijkertijd zorgt regionalisering van het innovatiebeleid voor de broodnodige impulsen voor intersectorale samenwerking en voor grotere kansen voor uitdagers op de markt²²⁴. Bovendien sluit regionalisering van het innovatiebeleid goed aan op het Europese innovatiebeleid.

Bij de vormgeving van het regionale innovatiebeleid is op landelijk niveau een helder kader aan innovatie-afspraken nodig, op basis waarvan partijen in de regio een passende invulling kunnen geven²²⁵. Dit kader moet heldere doelen stellen en tegelijkertijd voldoende ruimte laten voor regionale keuzes²²⁶. Hiermee wordt enerzijds versnippering van beleid voorkomen, terwijl anderzijds de inzet van middelen en de uitvoering optimaal aangepast kunnen worden aan de regionale context.

In het landelijke kader zouden maatschappelijke uitdagingen het focuspunt van innovaties moeten zijn. Dit stimuleert intersectorale samenwerking en voorkomt bovendien dat de landelijke overheid het aanpassingsvermogen van bedrijven en regio's belemmert met te specifieke en daarmee inefficiënte investeringskeuzes, iets wat in het verleden helaas maar al te vaak gebeurde²²⁷. Bovendien sluit het kiezen voor maatschappelijke uitdagingen goed aan op de in hoofdstuk 1 beschreven menselijke drijfveren om ambitie te combineren met dienstbaarheid en roeping. Zoals beschreven in de voorgaande paragraaf, zou duurzaamheid een van de uitdagingen moeten zijn waar Nederland mee aan de slag gaat.

Verder zouden in de innovatie-afspraken heldere criteria moeten komen te staan voor de verdeling van innovatiegelden over regio's evenals criteria over

223 | AWTI (2012).

224 | Zie onder andere Eijffinger (2012).

225 | Frenken (2014).

226 | De WRR (2008) schrijft: 'Streef in regionaal innovatiebeleid naar terughoudendheid in ontwerp en sturing door de centrale overheid en voldoende ruimte voor regionale initiatieven en specificiteiten.'

227 | Rodrik (2008).

de besteding van gelden binnen regio's. Het totale aantal regio's waarover het geld verdeeld wordt, moet beperkt zijn, zodat versnippering van beleid voorkomen wordt. De criteria voor verdeling van gelden over regio's moeten zoveel mogelijk gebaseerd zijn op objectieve trendstudies naar het gewicht en de economische impact van maatschappelijke uitdagingen en moeten eveneens prikkels bevatten om de gelden zo rendabel mogelijk te besteden. Verschillende regionale modellen kunnen tegen elkaar concurreren, zodat de algehele kracht van Nederlandse economie toeneemt. Verder zorgt prikkelwerking ervoor dat regio's over de grens zullen kijken naar samenwerkingsverbanden in Europese regio's, wat eveneens van belang is voor de Nederlandse concurrentiekracht.

Regionale coördinatie

De organisatie van het innovatiebeleid in de regio kan in handen gegeven worden van samenwerkingsverbanden van onderwijs, overheid en ondernemers. Het onderwijs heeft hierbij niet alleen een rol bij het faciliteren van het leren van werkenden, maar ook bij het genereren van kennisintensieve startende bedrijven, zoals spin-offs.

De rol van de overheid is vooral gelegen in het creëren van mogelijkheden voor ondernemers om te experimenteren met het vinden en exploiteren van nieuwe verdienmodellen. Hier is sprake van zogenoemde informatie-externaliteiten: als een ondernemer door uitproberen een nieuw verdienmodel vindt, kunnen andere ondernemers meeprofiteren van deze kennis²²⁸. De overheid kan gemeenschappelijke faciliteiten voor ondernemers bieden, bijvoorbeeld gemeenschappelijke ruimten of machines, zodat barrières voor het zoeken naar nieuwe verdienmodellen weggenomen worden.

Ook zijn er mogelijke coördinatie-externaliteiten: hier is sprake van wanneer er gelijktijdige, grootschalige investeringen nodig zijn om een nieuw gevonden verdienmodel daadwerkelijk van de grond te krijgen²²⁹. De overheid kan de coördinatie op zich nemen en helpen afdwingen dat alle relevante spelers bijdragen aan de benodigde investeringen voor een nieuw verdienmodel. Hierbij dient de steun aan kleine, veelbelovende ondernemingen nadrukkelijk verankerd te zijn, volgens het concept 'steun de uitdager' in plaats van 'steun de winnaar'²³⁰.

Internationalisering

Verder is er een rol voor de overheid weggelegd bij het ontdekken van internationale verdienmodellen door ondernemers. Recent onderzoek onder internationaal actieve bedrijven uit de topsectoren wijst uit dat meer dan 70 procent van deze bedrijven behoefte heeft aan overheidssteuning bij het

228 | Idem.

229 | Idem.

230 | Zie o.a. Eijffinger (2012).

internationaal zaken doen, bijvoorbeeld ondersteuning bij export²³¹. Verder is er sprake van positieve externaliteiten bij intersectorale kennisuitwisseling van mkb-bedrijven²³². Daarom zou er een landelijk kennisinstituut voor mkb-bedrijven moeten worden opgericht dat zich bezighoudt met internationalisering en kennisuitwisseling tussen bedrijven ²³³.

Europese Unie en grensoverschrijdende samenwerking

Bij succesvolle internationalisering van Nederlandse bedrijven speelt de Europese Unie – waar veel belangrijke handelspartners van Nederland zich bevinden – een belangrijke rol. Ongeveer driekwart van de export van goederen door Nederlandse bedrijven vindt immers plaats binnen de Europese Unie; binnen de Europese Unie neemt Nederland wat betreft export van goederen zelfs een tweede positie in²³⁴. We pleiten voor vervolmaking van de interne markt, zodat Nederlandse bedrijven meer kansen krijgen voor markttoetreding in andere Europese regio's, en vice versa. Een aandachtspunt is dat de vervolmaking van de interne markt niet mag leiden tot neerwaartse druk op arbeidsvoorwaarden, omdat dat ten koste zou gaan van menselijke bloei.

Daarnaast pleiten we voor bevordering van grensoverschrijdende samenwerking tussen Nederlandse regio's en andere Europese regio's. Zo is het de inspanning waard om het economisch en ruimtelijk beleid van overheden met elkaar af te stemmen, met name in samenwerking met Belgische en Duitse regio's waar gezien de nabijheid en sterke economische verbondenheid nog veel institutionele winst te behalen is. Denk bijvoorbeeld aan infrastructurele projecten, investeringsagenda's en de vorming van gezamenlijke mainports en brainports.

5.6 Lange termijn denken

Te maken beweging

Uit de christendemocratische visie op het verdienvermogen blijkt dat het tot stand brengen van een virtueuze cirkel van menselijke bloei en economische groei tijd, doorzettingsvermogen en opofferingsgezindheid vergt, zowel op het niveau van een individuele onderneming als op het niveau van de samenleving. Het is dus van belang om onze beslissingen te laten leiden door de kosten en baten op lange termijn, ook al zijn deze kosten en baten over het algemeen

231 | Van der Linden et al. (2013).

232 | De WRR (2008) schrijft hierover: 'Het gebrek aan absorptiecapaciteit en de hoge mate van impliciete kennis leiden tot wat men 'cognitieve' transactiekosten zou kunnen noemen en voor veel kleine bedrijven zijn deze relatief hoog. Dat is een goede reden om de kennisoverdracht naar kleine bedrijven te subsidiëren.'

233 | Thurik (2014).

234 | CBS (2014).

moeilijker kwantificeerbaar. Daarom beschrijven we in deze paragraaf de noodzaak tot het hebben van een focus op de lange termijn.

Instituties zijn cruciaal voor het behalen van lange termijn doelstellingen. In deze paragraaf beschrijven we drie sectoren die een grote lange termijn impact op samenleving en economie hebben, namelijk de overheidssector, de woningmarkt en de financiële sector. De overheidssector springt hierbij in het oog, omdat we eerder in dit rapport geconstateerd hebben dat enerzijds de kwaliteit van de overheid van groot belang is voor het gezond functioneren van de economie (denk bijvoorbeeld aan de functie van de planbureaus) en anderzijds de overheid voldoende ruimte moet laten voor initiatief vanuit de samenleving – van burgers en bedrijven. Dit betekent dat er aanbevelingen nodig zijn over het faciliteren van institutionele experimenten door de overheid en over de omvang van de overheid. We werken deze en andere aanbevelingen hieronder uit.

Wat betekent het aspect lange termijn denken voor de relatie bloei & groei?

Het grote idee voor dit veranderprincipe is:

- *Een focus op de lange termijn vraagt om een overheid die ruimte geeft aan initiatief vanuit de samenleving en institutionele experimenten faciliteert.*

De overige maatregelen uit deze paragraaf zijn:

- *Het fiscale stelsel dient vereenvoudigd te worden, onder andere door invoering van een sociale vlaktaks, vermindering van het aantal schijven van de energiebelasting en uniformering van het btw-tarief.*
- *Versoepeling van het ruimtelijke ordeningsbeleid moet een impuls geven aan nieuwbouw.*
- *De corporatiesector moet geherstructureerd worden door afschaffing van de huurtoeslag en invoering van een systeem van inkomensafhankelijke huren.*
- *De fiscale behandeling van vreemd vermogen en eigen vermogen moet gelijkgetrokken worden.*

Rol en omvang van de overheid

In het vorige hoofdstuk hebben we geconstateerd dat de toekomstige vergrijzing en vermindering van de aardgasbaten bij ongewijzigd beleid zouden leiden tot een verhoging van de collectieve lastendruk. Dit is onwenselijk, omdat de overheid al ongeveer de helft van het nationaal inkomen bestrijkt en er voldoende ruimte moet blijven voor privaat en maatschappelijk initiatief. Bovendien leidt een groter wordend beslag van de overheid op het nationaal inkomen ertoe dat mensen meer uren zouden moeten gaan werken om dezelfde bestedingsmogelijkheden te hebben. Voor het bevorderen van menselijke bloei is het

juist zaak dat mensen voldoende vrije tijd hebben voor rust, om contemplatie, ontmoeting, vrijwilligerswerk en kunstzinnige activiteiten mogelijk te maken.

De eerder bepleite verlaging van de belasting op arbeid zou daarom niet een lastenverschuiving maar een netto lastenverlaging moeten zijn. Daarom zijn er additionele hervormingen nodig in verschillende overheidssectoren om de collectieve lasten beperkt te houden. Hierbij is een relatief grote beleidsinspanning nodig voor de langdurige zorg, die in Nederland in vergelijking tot andere landen kwalitatief tot de absolute wereldtop behoort²³⁵ en tegelijkertijd relatief kostbaar is en als gevolg van de vergrijzing voor toekomstige lastenstijgingen zou kunnen zorgen²³⁶. We bevelen daarom aan om een nieuwe, grondige studie te doen naar mogelijkheden om de (langdurige) zorg betaalbaarder te maken zonder op kwaliteit in te boeten.

Daarnaast beschreven we in hoofdstuk 2 dat het inbouwen van institutionele experimenten de bestendigheid van instituties op lange termijn kan versterken. Daarom bepleiten christendemocraten ruimte voor institutionele verscheidenheid²³⁷. De eerder benoemde regionalisering van het innovatiebeleid is daar een voorbeeld van, maar ook op andere vlakken zijn institutionele experimenten nodig. Hierbij valt te denken aan nieuwe vormen van sociaal-economisch overleg die het Poldermodel van binnenuit kunnen vernieuwen, waarbij onder andere aandacht nodig is voor de positie van zelfstandigen. Ook kan de overheid het vormen van nieuwe collectieven wettelijk faciliteren, bijvoorbeeld samenwerkingsverbanden van ondernemers om hun pensioen te regelen. Verder kan de overheid wettelijke barrières wegnemen voor nieuwe vormen van bedrijfsfinanciering, bijvoorbeeld het opzetten van kredietunies²³⁸.

Fiscaliteit

De politiek hanteert fiscale prikkels en subsidieregelingen om gedrag van burgers te beïnvloeden en om maatschappelijke doelen te bewerkstelligen. Hoewel er voor individuele fiscale prikkels en subsidieregelingen meestal gegronde redenen zijn, is de optelsom van prikkels en subsidieregelingen te ingewikkeld geworden. Vooral mkb-ondernemingen en kleinere innovatieve en groene ondernemers die willen groeien, hebben hier last van. Hier geldt hetzelfde adagium als we in paragraaf 5.4 beschreven, namelijk: eenvoud. Daarom pleiten christendemocraten voor vereenvoudiging van het fiscale stelsel en stroomlijning van subsidieregelingen, zodat er meer ruimte voor de samenleving ontstaat²³⁹.

235 | Björnberg (2014).

236 | Gradus & Van Asselt (2011).

237 | Zie bijvoorbeeld het nummer van Christen Democratische Verkenningen 'Amsterdam is Ameland niet', jaargang 2010, nummer 1.

238 | Camdzic & Duffhues (2011).

239 | Zie onder andere de studie van het Wetenschappelijk Instituut (2011): 'De ontregelde samenleving'.

De praktische uitwerking van een vereenvoudigd fiscaal stelsel vinden we in het doorvoeren van het principe van de vlaktaks. Dit geldt bijvoorbeeld voor de inkomstenbelasting, waar in box 1 een sociale vlaktaks ingevoerd zou moeten worden²⁴⁰. Daarnaast zou bekeken moeten worden of wat betreft de energiebelasting het aantal schijven verminderd kan worden van het huidige aantal van vier schijven naar twee schijven. Dit kan leiden tot minder administratieve lasten voor burgers en bedrijven, minder arbitrage en vermindering van perverse prikkels²⁴¹. Hetzelfde geldt voor de btw: ondernemers geven aan dat de categorisering in een hoog en laag btw-tarief onnodig ingewikkeld is en veel administratieve lasten met zich meebrengt. Daarom pleiten we voor een onderzoek naar het uniformeren van het btw-tarief, met als uitzondering de dagelijkse boodschappen en boeken.

Woningmarkt

Er is sprake van diverse knelpunten op de Nederlandse woningmarkt. Nu de prijzen op de huizenmarkt gestabiliseerd zijn, is er ruimte om de woningmarkt weer in beweging te krijgen. Een maatregel die gericht is op de aanbodzijde van de woningmarkt is een impuls geven aan de nieuwbouw (waar sprake is van latente vraag), bijvoorbeeld door een minder strikt ruimtelijk ordeningsbeleid²⁴². De nieuwbouw is met name nodig in het segment van betaalbare koopwoningen en betaalbare particuliere huurwoningen.

Zoals beschreven in hoofdstuk 4, is de Nederlandse corporatiesector kunstmatig groot en heeft ze te kampen met structurele problemen, zoals scheefwonen en een gebrek aan efficiëntie. Daarom steunen we de herstructurering van de corporatiesector die in gang is gezet. De herstructurering van de corporatiesector kan versneld worden door de huurtoeslag af te schaffen en te vervangen door een systeem van inkomensafhankelijke huren. Woningcorporaties krijgen hierdoor een prikkel om woningen efficiënter toe te wijzen, wat de doorstroming op de huizenmarkt bevordert en de kloof tussen de huur- en de koopmarkt kleiner maakt. Ook kunnen er, in het kader van strategische regelgeving zoals hierboven geïntroduceerd, strengere duurzaamheidseisen worden gesteld aan nieuwbouwwoningen. Dit geeft een impuls aan duurzaam bouwen en kan de concurrentiepositie van de Nederlandse bouwsector versterken²⁴³.

240 | Een uitgebreide uitwerking van de sociale vlaktaks is te vinden in het rapport van het Wetenschappelijk Instituut (2009): 'Een sociale vlaktaks: naar werkbare en begrijpelijke inkomstenbelastingen'.

241 | Bijvoorbeeld de perverse prikkel voor energie-intensieve bedrijven om te fuseren met het oog op een lager energiebelastingtarief.

242 | Wetenschappelijk Instituut (2011).

243 | Oudshoorn (2014).

Bezitsvorming en de financiële sector

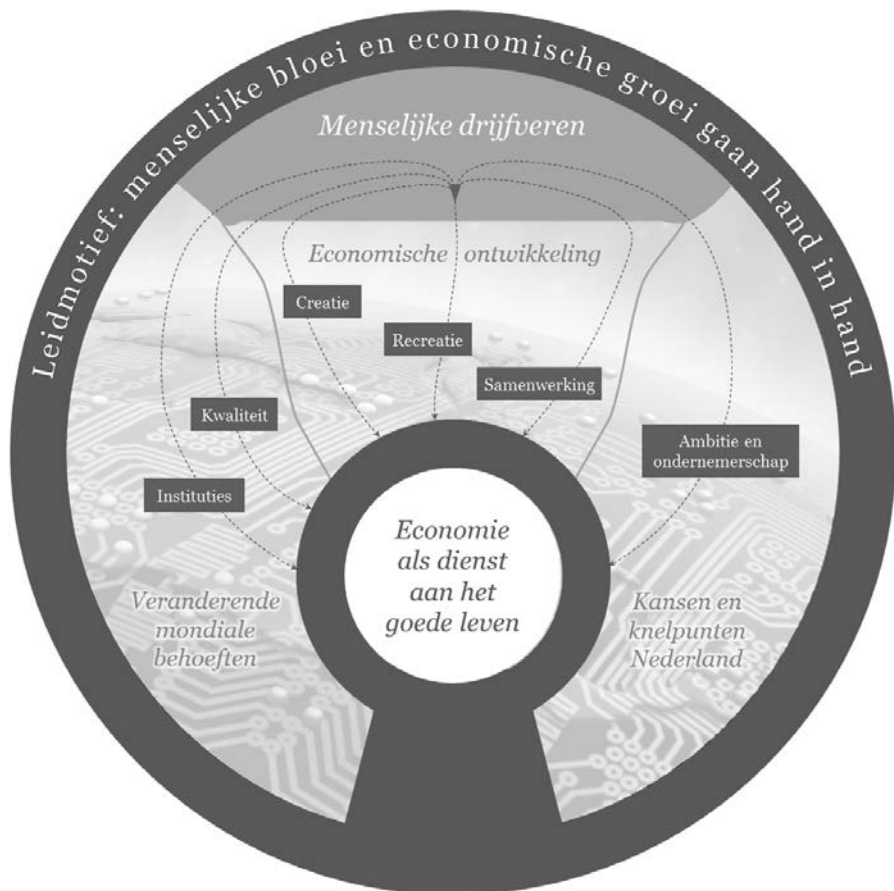
In hoofdstuk 4 zijn we tot de conclusie gekomen dat er diverse hervormingen nodig zijn in de financiële sector die tot op heden nog onvoldoende beslag hebben gekregen. Financiële instellingen staan daarom voor de opgave om in hun eigen organisaties het debat over beroepsethiek te intensiveren, wat zou moeten leiden tot een klantgerichtere houding, lagere tarieven en het vlot trekken van de kredietverlening. Daar waar financiële instellingen hun verantwoordelijkheid laten liggen, zou de overheid een actievere rol op zich moeten nemen om zaken recht te zetten. Zo zou de overheid, bijvoorbeeld via haar mededingingsrol, de concurrentie in de financiële sector kunnen bevorderen. Ook zou ze wettelijke compensatiemechanismen in kunnen stellen voor klanten die door wangedrag van banken gedupeerd raken, bijvoorbeeld omdat ze onvoldoende geïnformeerd worden over risico's van complexe financiële producten.

Verder hebben we geconstateerd dat vreemd vermogen in Nederland fiscaal bevoordeeld wordt ten opzichte van eigen vermogen. Dit belemmert het denken aan de lange termijn en is bovendien niet bevorderlijk voor de spaarzaamheid. Daarom zou de fiscale behandeling van vreemd vermogen en eigen vermogen gelijkgetrokken moeten worden. Dit betekent een verminderde aftrekbaarheid van rente, wat gecompenseerd zou moeten worden door een lager winstbelastingtarief. Er moet fiscaal-economisch onderzoek gedaan worden naar de vraag wat dit betekent voor bedrijven die naar Nederland komen. Het stimuleren van bezitsvorming brengt verder met zich mee dat de financiële sector in de toekomst een kleinere omvang zal hebben.

Daarnaast zou ook bij huishoudens de bezitsvorming moeten worden gestimuleerd, bijvoorbeeld door het aflossen van hypotheekschulden fiscaal aantrekkelijker te maken door de renteaftrek alleen van toepassing te laten zijn op hypotheeklen met annuïtaire aflossing. Bij de hervorming van de hypotheekrenteaftrek zijn de bestaande hypotheeklen op dit moment uitgezonderd. Het is echter onwenselijk dat er wat betreft de hypotheekrente 30 jaar twee regimes naast elkaar bestaan. Dit leidt tot scheefgroei in inkomens tussen generaties en hoge uitvoeringskosten, wat beide onwenselijk is. Onze aanbeveling is daarom om het overgangsregime te beperken tot 6 jaar en daarna de oude hypotheeklen onder de nieuwe fiscale behandeling van de renteaftrek te laten vallen. De beperking van het overgangsregime moet fiscaal gecompenseerd worden, zodat de maatregel zoveel mogelijk inkomensneutraal doorgevoerd kan worden.

Samenvatting en conclusies

De inleiding van dit rapport begon met de vraag wat het verband is tussen Rembrandt en chipmachinefabrikant ASML. In het vervolg van dit rapport is gebleken dat menselijke groei en economische bloei – economie en cultuur – op vele, vaak verrassende manieren met elkaar samenhangen. In dit laatste hoofdstuk vatten we de belangrijkste bevindingen samen en brengen we de verschillende inzichten en rode draden uit dit rapport bij elkaar in één beeld: de synopsis. U treft dit beeld in onderstaande figuur. Tegen de achtergrond van een landkaart met het patroon van een chip ziet u hoe binnen het omvattende thema van bloei & groei verschillende lijnen bij elkaar komen. We lichten de figuur hieronder toe.

Figuur 2. Synopsis.

Creatie en recreatie

Menselijke drijfveren vormen het startpunt van onze visie op het verdienvermogen. Ambitie, dienstbaarheid en roeping zetten mensen ertoe aan om economisch actief te zijn. Bovendien willen mensen werk leveren dat aan morele standaarden en kwaliteitsstandaarden voldoet – het verlangen naar vakmanschap. Tegelijkertijd hebben mensen het nodig om met regelmaat afstand te nemen van hun werk, zodat de rust die dit oplevert mensen vrij kan maken voor ontspanning, ontmoeting en contemplatie. Creatie & recreatie vormen daarmee de eerste twee rode draden van dit rapport (hoofdstuk 1).

Samenwerking

Vanuit dit startpunt leiden de andere rode draden ons door verschillende relevante thema's heen. Redenerend vanuit menselijke drijfveren zien we dat mensen ertoe geneigd zijn om op elk denkbaar niveau van activiteit innovaties toe te passen. We bepleiten aanpassing van het innovatiebegrip, waarbij samenwerking (co-creatie) een cruciale rol speelt. Mensen zijn sociale wezens en tegelijkertijd vragen toenemende specialisatie en convergerende technologieën om meer (interdisciplinaire) samenwerking. Aangezien samenwerking niet los gezien kan worden van cultuur, levert de Nederlandse cultuur een belangrijke indirecte bijdrage aan ons verdienvermogen. Dat geldt ook voor instituties, die het gedrag van mensen in goede banen leiden en een goede omgang met onverwachte omstandigheden mogelijk maken. Samenwerking en instituties zijn daarom de twee volgende rode draden in het rapport (hoofdstuk 2).

Veranderende mondiale behoeften

In dit rapport definiëren we het verdienvermogen van een land als de mate waarin mensen in staat zijn om bij te dragen, en van hun bijdrage samen de vruchten te plukken. Dit is geen vanzelfsprekendheid. We constateren dat het nodig is om in te spelen op veranderende mondiale behoeften (hoofdstuk 3) en dat Nederland hiervoor kansen moet verzilveren en knelpunten moet zien op te lossen (hoofdstuk 4). De twee belangrijkste mondiale veranderingen die we in dit rapport signaleren, zijn demografische verschuivingen en schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen. Daarnaast hebben technologische verschuivingen een grote én inherent onvoorspelbare impact, niet alleen op de uitkomsten van economische ontwikkeling, maar ook op het economische ontwikkelingsproces zelf.

Kansen en knelpunten voor Nederland

Nederland heeft een goede uitgangspositie om kansen te verzilveren. Zo heeft Nederland een groot innovatief potentieel en lopen we wat betreft kennis en vaardigheden voor op andere landen. Tegelijkertijd bestaan er zorgen over het productiviteitsgat met de VS, dat sinds de Grote Recessie is opgelopen, en

over het relatief lage ambitieniveau van Nederland, wat onder andere tot uiting komt in een relatief laag aantal jonge, snelgroeiende ondernemingen en achterblijvende bedrijfsinvesteringen. Daarnaast is er in diverse sectoren van de Nederlandse economie sprake van knelpunten, bijvoorbeeld de rigide scheiding tussen sociale zekerheidsvoorzieningen voor werknemers en voorzieningen voor zelfstandigen.

Veranderprincipes

Nederland heeft, gezien de kansen en uitdagingen die geschetst zijn, een gedegen strategie nodig om menselijke bloei en economische groei in harmonie te kunnen bevorderen. We beargumenteren dat Nederland er gebaat bij is om een creatieve strategie uit te voeren. Bij deze strategie draait het erom om aan de tekentafel te zitten van producten en diensten om zodoende een positie te verwerven in diverse waardeketens. Dit vraagt om versterking van kwaliteit en ondernemerschap, de twee laatste rode draden uit dit rapport.

We werken de strategie voor Nederland uit aan de hand van vijf veranderprincipes die logisch voortvloeien uit de rode draden en die we concretiseren aan de hand van praktische beleidsaanbevelingen voor de middellange termijn (hoofdstuk 5). Ten eerste pleiten we voor een beweging richting creatief leren, wat vraagt om andere onderwijsmethoden, waarbij meer nadruk ligt op niet-cognitieve vaardigheden, zoals creativiteit, samenwerkingsvaardigheden en communicatieve vaardigheden. Ten tweede pleiten we voor een beweging richting waarderende arbeidsrelaties, wat vraagt om hervorming van de sociale zekerheid in de vorm van een basisverzekering voor werkenden. Ten derde pleiten we voor een beweging richting kwalitatieve groei, wat vraagt om een impuls voor ambachtelijkheid en vakmanschap, zowel in het onderwijs als in arbeidsorganisaties. Ten vierde pleiten we voor een beweging richting ondernemende ecosystemen, wat vraagt om regionalisering van het innovatiebeleid. Ten vijfde pleiten we voor een beweging richting lange termijn denken, wat vraagt om een overheid die ruimte geeft en institutionele experimenten faciliteert.

Elk van de veranderprincipes beschrijft een te maken beweging die inspeelt op de mondiale trends en ontwikkelingen en tegelijkertijd rekening houdt met het samengaan van menselijke bloei en economische groei. Zo beweegt Nederland toe naar het doel dat voortvloeit uit onze visie op verdienvermogen, namelijk economie als dienst aan het goede leven (het bonum commune).

Wenkend perspectief

Wat is het perspectief dat hieruit naar voren komt? Het perspectief is een samenleving waarin (economische) waarde en (maatschappelijke) waarden onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. We zien deze visie het meest helder

voor ons wanneer we de mens en de menselijke waardigheid centraal stellen en stilstaan bij de eenvoudige vraag: wat verlangen we van ons dagelijks werk? Vanuit het christendemocratische gedachtegoed is het antwoord op deze vraag onmiskenbaar: ons dagelijks werk moet verbonden zijn met onze diepste menselijke drijfveren en ambities, recht doen aan het verlangen van mensen om kwaliteit te leveren – met toewijding, oog voor schoonheid, aandacht voor het milieu – en ruimte laten voor rust en cultuur, zodat mensen zich kunnen ontplooiën in alle facetten en na kunnen denken over de zin van het leven en dat wat het waard is om te creëren. Kortom, een economie waarin mensen in staat zijn om bij te dragen, en van hun bijdrage samen de vruchten te plukken.

Ten slotte

Het doorvoeren van de geschetste veranderprincipes en bijbehorende beleidsmaatregelen zal niet eenvoudig zijn. Wanneer we bij het maken van deze beweging de verbinding tussen menselijke bloei en economische groei weten te behouden en te versterken, is dit onze inspanningen meer dan waard!

Index

aardgasbaten.....	70, 94	consumptiepatronen.....	87
adaptiviteit.....	36, 44, 45, 67, 73	contemplatie.....	23, 30, 95, 100
administratieve lasten.....	96	contemplatieve aspect.....	Zie contemplatie
ambitie.....	10, 16, 20, 21, 27, 28, 30, 31, 63, 64, 72, 81, 84, 91	coördinatie-externaliteiten.....	41, 92
AOW.....	70, 82	corporatiesector.....	69, 96
arbeidsduurverkorting.....	85	creatie.....	30, 31, 35, 46, 64, 65, 100
arbeidsinspectie.....	85	creatief leren.....	77, 78
arbeidsmarkt.....	10, 45, 55, 63, 81, 85, 87, 107, 108, 112	creatieve destructie.....	50
arbeidsongeschiktheid.....	67, 82, 83	creatieve klasse.....	25, 56, 74
arbeidsparticipatie.....	9, 11, 47	creativiteit ...	24, 27, 29, 36, 54, 57, 74, 76, 78, 79, 87, 101
arbeidsrelaties.....	57, 67, 81, 84	crisis.....	8, 9, 15, 62, 71, 109
arbeidsvoorwaarden.....	56, 85, 93	cultuur... ..	29, 31, 32, 41, 42, 47, 48, 65, 74, 90, 99, 100, 102, 107
arbeidsvreugde.....	37	demografische ontwikkelingen ..	50, 51, 59
armoede.....	17	dienstbaarheid.....	10, 20, 23, 27, 30, 32, 91, 100
automatisering.....	53, 55, 58	digitale platforms.....	54, 56, 66, 85
baanloze groei.....	55, 73	disruptieve productietechnologieën.....	58
balans tussen werk en privé.....	33, 55	drijfveren.....	Zie menselijke drijfveren
basiskennis.....	62, 78	durfkapitaal.....	64
basisverzekering voor werkenden ..	82, 101	duurzaamheid....	24, 28, 51, 63, 76, 87, 91
bedrijfsinvesteringen.....	59, 64, 101	ecologische ontwikkelingen.....	50
behoefte.....	10, 17, 18, 20, 21, 24, 26, 46, 69, 92	economische groei ...	9, 15, 16, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 41, 44, 45, 48, 52, 62, 71, 72, 73, 75, 76, 79, 80, 82, 86, 93, 101, 102, 106, 109
belasting op arbeid.....	67, 84, 87, 95	economische ontwikkeling... ..	11, 12, 14, 15, 25, 26, 28, 35, 36, 38, 44, 46, 47, 48, 50, 53, 55, 65, 73, 78, 90, 91, 100
beroepsethiek.....	72, 97	economische wetenschap	9, 10, 12, 14, 15, 45
beroepsonderwijs.....	79	eenvoudig.....	75, 102
beroepstrots.....	24, 31, 86	eigen vermogen.....	72, 97
bezitsvorming.....	97	eigenwaarde.....	20, 37
Big Data.....	53	energie.....	29, 53, 57, 58, 59, 64, 87, 96
biotechnologie.....	53, 57	erkenning van verworven competenties... ..	81
black swans.....	51	Europese cultuur.....	24
btw.....	96	Europese innovatiebeleid.....	91
chemie.....	59, 68	Europese regio's.....	41, 92, 93
christendemocratie.....	10, 14, 15, 38	Europese Unie.....	57, 93
clusters.....	41, 63, 90	export.....	63, 93
cognitieve afstand.....	40, 41		
collectieve lastendruk.....	70, 94		
comfort.....	17, 18, 23		
communicatietechnologie.....	53, 54, 57		
communicatieve vaardigheden.....	57, 68, 78, 101		
concurrentievoordeel.....	44, 59		

externe effecten.....	28, 88	kunstenaars.....	25, 47, 87
financiële crisis.....	70, 71	kwalitatieve groei.....	76, 86, 101
financiële sector.....	63, 71, 94, 97	kwaliteit.....	16, 24, 31, 32, 33, 58, 69, 73, 76, 86, 94, 95, 101, 102
fiscale stelsel.....	95	kwaliteitsstandaarden.....	24, 30, 100
flexibilisering.....	53, 57	land- en tuinbouw.....	68
flexibiliteit.....	10, 46, 48, 67, 82	lange golf.....	53
frictie.....	43, 44	lange termijn.....	17, 33, 46, 67, 68, 69, 72, 76, 78, 80, 83, 89, 93, 94, 95, 97, 101
game changers.....	51, 53	leerklimaat.....	65
gemeenschap.....	22, 39	leiderschap.....	26, 38
globalisering.....	39, 52, 55, 56, 112	leren.....	20, 22, 25, 32, 37, 63, 64, 65, 76, 77, 78, 79, 80, 92, 101
goede leven.....	10, 11, 69, 76, 101	liberalisering.....	45
Green Deals.....	89	loondoorbetaling bij ziekte.....	83
grondstoffen.....	59, 87	maatschappelijk initiatief.....	70, 71, 86, 89, 94
Grote Recessie.....	52, 62, 70, 71, 100, 111	maatschappelijke uitdagingen.....	91, 92
hoop.....	18, 19, 20, 27	maken van fouten.....	37, 64, 78, 79
hypotheekrente.....	72, 97	mensbeeld.....	15, 20, 21, 27, 43, 77
ICT.....	58, 81	menselijk tekort.....	28, 29, 31
impliciete kennis.....	25, 37, 44, 64, 93	menselijke bloei.....	15, 16, 17, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 39, 45, 57, 65, 69, 72, 73, 75, 76, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 93, 94, 101, 102
improvisatievermogen.....	41, 63	menselijke drijfveren.....	9, 11, 15, 17, 30, 91, 100, 102
informatie-externaliteiten.....	92	menselijke natuur.....	14, 20, 26, 38
informatietechnologie.....	53, 57	migratiestromen.....	51, 52
ingebedde kennis ...	50, 53, 57, 62, 64, 72, 73	minimumloon.....	56, 85
inkomstenbelasting.....	96	mkb.....	64, 67, 71, 83, 93, 95, 110
innovatie.....	12, 26, 29, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 47, 50, 64, 67, 78, 79, 81, 84, 89, 90, 91, 106, 110, 112	mondiale trends.....	11, 76, 101
innovatiebegrip.....	40, 100	moraal.....	15, 28, 107
innovatieproces.....	38	morele standaarden.....	24, 30, 100
instituten.....	8, 28, 31, 33, 36, 43, 44, 45, 46, 60, 64, 76, 89, 94, 95, 100	nanotechnologie.....	58
institutionele experimenten..	46, 94, 95, 101	nationaal inkomen.....	62, 70, 94
interactie.....	16, 28, 37, 66, 77, 78	niches.....	68, 74
internationalisering.....	93	niet-cognitieve vaardigheden...	57, 78, 101
interne markt.....	93	on-demand economie.....	54, 56, 57, 85
intersectorale mobiliteit.....	67	ondernemende ecosystemen ...	76, 89, 91, 101
kapitaalvoorraad.....	58, 88		
kennisexternaliteiten.....	37, 40		
kennisinstellingen.....	41, 63		
klimaatverandering.....	59, 68		
koopzondagen.....	47		
kunst.....	25, 78		

ondernemerschap...	26, 30, 31, 64, 76, 82, 84, 101, 110
onderwijs	37, 40, 42, 57, 63, 64, 77, 78, 79, 80, 81, 86, 92, 101
onderwijsmethoden	77, 78, 80, 81, 101
onderzoek en ontwikkeling	44, 63, 74
ontmoeting.....	30, 64, 70, 95, 100
onzekerheid	8, 43, 84
open bestel	80, 81
opkomende economieën	11, 52
oudere werkenden	85
overheid	28, 32, 44, 51, 63, 64, 66, 69, 70, 76, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 101
overheidsfinanciën.....	11, 70, 71
padafhankelijkheid.....	74
pensioen	82, 95
Poldermodel	44, 95
prikkelwerking.....	10, 43, 92
productcyclus.....	87
productietechnologie	53, 57
productiviteit	Zie productiviteitsgroei
productiviteitsgroei.....	9, 11, 62
psychische problematiek	46
recreatie.....	13, 30, 31, 46, 64, 76, 100
regelgeving.....	29, 43, 72, 88, 89, 96
regionalisering van het innovatiebeleid..	91, 95, 101
reparatie	87
Rijnlandse model.....	32, 88
robotisering.....	53, 84
roeping..	20, 22, 23, 24, 27, 29, 30, 32, 91, 100, 112
rust.....	10, 29, 32, 46, 64, 70, 95, 100, 102
samenwerking ..	27, 31, 32, 39, 40, 41, 43, 44, 48, 57, 66, 74, 79, 90, 91, 100
schaalvoordelen	14, 43
schaarser wordende natuurlijke hulpbronnen.....	51, 53, 68, 86, 100
schaarste	11, 17, 23, 56, 59, 72
schoonheid	18, 25, 26, 30, 32, 88, 102
sectoren.....	54, 59, 68, 94, 101
sociale kwestie	56, 85
sociale vaardigheden.....	54
sociale vlaktaks	84, 96, 112
sociale zekerheid.....	11, 67, 84, 101
solidariteit	51
spaarzaamheid	14, 21, 72, 97
specialisatie.....	14, 39, 67, 74, 78, 100
spin-offs	84, 92
stabiliteit.....	36, 43, 44, 45, 46, 67
strategie.....	11, 44, 72, 73, 74, 76, 101
streekproducten.....	88
subsidiereregelingen.....	95
technische innovatie.....	39, 47, 50
technological frontier	62
technologische ontwikkelingen	50, 53, 55, 60, 62, 65
technologische vooruitgang.....	14, 59
tektonische verschuivingen	51
tolerantie.....	38, 42, 46, 64
tolerantie voor verschil.....	38
topsectoren.....	63, 92, 106, 109
topsectorenbeleid	11, 91
transactiekosten	39, 40, 93
transacties	39, 53
transformaties.....	39, 58
uitbuiting	56
universiteiten	21
urbanisatie	51, 52, 59
vakcolleges.....	86
vakkennis.....	37, 38
vakmanschap ...	23, 24, 25, 26, 30, 36, 77, 85, 86, 87, 88, 100, 101
veranderprincipes.....	50, 63, 73, 75, 76, 101, 102
verantwoordelijkheid.....	21, 32, 41, 80, 84, 85, 88
verdienvermogen....	5, 8, 9, 12, 16, 30, 31, 32, 33, 38, 39, 42, 45, 47, 50, 53, 60, 61, 62, 63, 68, 72, 73, 76, 80, 93, 100, 101, 112
vergrijzing	11, 51, 62, 70, 94, 95, 108
vertrouwen.....	16, 26, 39, 69
voedsel	17, 59

volwassenenonderwijs.....	65, 80
vorming.....	32, 65, 79, 93
vreemd vermogen.....	72, 97
vrije tijd	18, 29, 39, 47, 95, 111
vrijheid	30, 45, 46, 63
vrijwilligerswerk.....	31, 95
waardeketens	74, 101
water.....	59
welvaart	10, 14, 16, 28, 33, 36, 43, 45, 59, 73
welzijn... ..	10, 16, 20, 21, 23, 24, 30, 36, 43, 45, 86
werkgelegenheid	9, 33, 55, 56, 63, 69, 73, 83, 87
werkloosheid.....	83
wetenschap	14, 43, 78, 80, 106, 107
winstdeling.....	84
woningmarkt	63, 68, 69, 94, 96, 112
WW.....	83
zonne-energie.....	59
zorg.....	70, 95, 108, 109

Bibliografie

Motto's

- Grice-Hutchinson, M. (1952), *The School of Salamanca: Readings in Spanish Monetary Theory, 1544-1605*. Oxford: Clarendon Press.
- Hayek, F. (1945), 'The Use of Knowledge in Society', *The American Economic Review*, Vol. 35, No. 4, pp. 519-530.
- Mann, T. (1997), *Buddenbrooks, Verfall einer Familie*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.

Hoofdstekst

- Aalst, I. van, O.A.L.C. Atzema, R.A. Boschma & F.G. van Oort (2006), 'Creatieve klasse en economische groei in stedelijk Nederland'. In: B. Hofstede & S. Raes (red.), *Creatief Vermogen*. Den Haag: Elsevier Overheid. pp. 123-155.
- Althusius, J. (2010), *Politica*. Vertaald uit het Latijn in het Engels door Frederick Smith Carney. Indianapolis: Liberty Fund Inc., 2010.
- Anoniem (2015), 'The future of work', in: *The Economist*, 3 januari 2015.
- Aristoteles (1912), *Politica*. Vertaald uit het Grieks in het Engels door William Ellis. London: uitgeverij J.M. Dent & Sons Ltd., 1912.
- Auger, P., Devlinny, T.M., Dowling, G.R., Eckert, C. & Lin (N.), 'How Much Does a Company's Reputation Matter in Recruiting', *MIT Sloan Management Review*, Spring 2013.
- AWTI (2012), *Balans van de topsectoren 2014*. Den Haag: Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie.
- AWVN (2015), *Een verantwoorde weg naar groei - Nieuw sociaal beleid voor Nederland*. Den Haag: Algemene Werkgeversvereniging VNO-NCW.
- Ball, L. (2014), 'Long-Term Damage From The Great Recession In OECD Countries', NBER Working Paper No. 20185.
- Benedictus XVI (2009), *Caritas in Veritate*. Encycliek geraadpleegd via <http://www.rkddocumenten.nl/rkddocs/index.php?mi=600&doc=3041>.
- Benschop, A., 'Arbeid: een lastig en omstreden begrip', geraadpleegd via <http://www.sociosite.net/labor/arbeid/>.
- Beugelsdijk, S. (2007), 'Entrepreneurial Culture, Regional Innovativeness and Economic Growth', *Journal of Evolutionary Economics*, Vol. 17, No. 2.
- Bijl, R., Boelhouwer, J., Pommer, E. & N. Sonck (red.; 2013), *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).
- Björnberg, A. (2014), *Euro Health Consumer Index*. Täby: Health Consumer Powerhouse.
- Black, A. (2002), *Guild and State: European Political Thought from the Twelfth Century to the Present*. St. Louis: Transaction Publishers.

- Bovenberg, L., Neuteboom, M. & P.J. Schenderling, 'De virtueuze cirkel: het verband tussen economie en cultuur', *Christen Democratische Verkenningen*, 2014, Winternummer.
- Bovenberg, L. (2013), 'Nederland heeft overtuigende groeiagenda nodig', *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, jaargang 45, 2013, nummer 4, pp. 199-207.
- Breedveld, K. & Broek, A. van den (2004), *De veeleisende samenleving: De sociaal-culturele context van psychische vermoeidheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) & Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- Bruggink, A. & D. van der Hoeven (2014), *Groene groei: naar de maatschappij van 2040. Welvaart voor meer mensen met minder schade aan het milieu*. Amsterdam: Biobased Press.
- Buijs, G. (2011), 'Wie markt zegt, moet ook moraal zeggen', in: Christendemocraten.nl, 27 augustus 2011.
- Butter, F. den & E. Mihaylov (2013), 'Veranderende vaardigheden op de Nederlandse arbeidsmarkt', *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 98, No. 11, pp. 618-621.
- Caballero, R.J. & M.L. Hammour (1997), 'Jobless Growth: Appropriability, Factor Substitution, and Unemployment', NBER Working Paper 6221.
- Camdzic, B. & P. Duffhues (2011), 'Waarom kredietunies de financiering van kleine bedrijven kunnen verlichten', *Me Judice*, 6 december 2011.
- CBS (2014), *Internationaliseringsmonitor 2014 tweede kwartaal*. Heerlen: CBS.
- CBS Statline, Nationale rekeningen; opbouw binnenlands product (bbp), 2013.
- Clevers, H. (2014), 'Laat wetenschap werken', jaarrede van de president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) gehouden op 26 mei 2014.
- CPB (2013), *De Nederlandse arbeidsmarkt in taken: Eerste bevindingen uit de Nederlandse Skills Survey*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2014a), *Uncertain supply, fragile demand*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2014b), *Minder zorg om vergrijzing*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2014c), *Centraal Economisch Plan 2014*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2014d), *Bank recapitalisation*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2014e), *Vermogensschokken en consumptie in Nederland*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- De Jong, H.J., 'Zondag en sabbat: over het ontstaan van de christelijke zondag', rede ter gelegenheid van de 431^e Dies Natalis van de Universiteit Leiden, 2006.
- Dijkstra, M. & M.P. Schinkel (2012), 'Hollands hoge hypotheekrentes', *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 97, pp. 594-597.

- Dooyeweerd, H. (1969), 'A new critique of theoretical thought - Volume II', The Presbyterian And Reformed Publishing Company.
- Duflo, E. & R. Chattopadhyay (2001), 'Women as policy makers: Evidence from a randomized policy experiment in India', NBER Working Paper 8615.
- Eijffinger, S. (2012), 'Stilstand in kennisland Nederland', *Me Judice*, 6 november 2012.
- EIM (2012), *Dynamiek van investeringen in Nederland – Een onderzoek naar de ontwikkeling van de investeringsquote in zeven bedrijfstakken*. Zoetermeer: EIM.
- Eliot, T.S. (2004), *Complete Poems And Plays*. London: Faber & Faber.
Gedicht: 'Choruses from the Rock'.
- Eliot, T.S. (1973), *Notes Towards the Definition of Culture*. London: Faber & Faber.
- European Commission (2012), *Global Europe 2050*. Brussel: Directorate-General for Research and Innovation.
- Feldhusen, J.F. (2011), 'Creativity: A Knowledge Base, Metacognitive Skills, and Personality Factors', *The Journal of Creative Behavior*, Vol. 29, No. 4, pp. 255-268.
- Fleisch, E. (2010), 'What is the Internet of Things? An Economic Perspective', Auto-ID Labs White Paper.
- Franciscus, 'Evangelii Gaudium: over de verkondiging van het Evangelie in de wereld van vandaag', 2013, exhortatie geraadpleegd via <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=4984>.
- Frey, C.B. & M.A. Osborne (2013), 'The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation?', Oxford Martin Programme on the Impacts of Future Technology.
- Friedman, T. (1999), *The Lexus and the Olive Tree*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Ginkel, R. van (1992), 'Typically Dutch... Ruth Benedict on the National Character of Netherlanders', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, geraadpleegd via <http://www.uva.nl/binaries/content/documents/personalpages/g/i/r.j.vanginkel/en/tab-two/tab-two/cpitem%5B41%5D/asset?f=ginkel&1355373422251>.
- Gradus, R. & E.J. van Asselt (2011), 'De langdurige zorg vergeleken in Nederland en Duitsland', *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 96, pp. 202-204.
- Grossman, G.N. & E. Rossi-Hansberg (2006), 'The Rise of Offshoring: It's Not Wine for Cloth Anymore', paper prepared for the symposium sponsored by the Federal Reserve Bank of Kansas City on 'The New Economic Geography: Effects and Policy Implications', Jackson Hole, Wyoming, August 24-26, 2006.
- Hausmann, R. Hidalgo, C.A., Bustos, S., Coscia, M., Simoes, A. & Yildirim (2013), *Atlas of Economic Complexity: Mapping Paths to Prosperity*. Cam-

- bridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology & Center for International Development, Harvard University.
- Hayek, F.A. (1960), *The Constitution of Liberty*. Chicago: Chicago University Press. (H15 – Economic Policy and the Rule of Law, pp. 329-341.)
- Hayek, F.A. (1945), 'The Use of Knowledge in Society', *The American Economic Review*, Vol. 35, No. 4, pp. 519-530.
- Hengstmengel, J., 'Dooyeweerd's filosofie van de economie', *Radix*, Vol. 37, no. 3 (2001), pp. 191-201.
- Hoffmann, A.N. & M. Junge (2006), 'Documenting Data on High-growth Firms and Entrepreneurs across 17 Countries', Mimeo, Fora Copenhagen.
- Jacob, K & Jänicke, M. (2009), *A Third Industrial Revolution? Solutions to the crisis of resource-intensive growth*. Berlin: Forschungsstelle Für Umweltpolitik, Freie Universität Berlin.
- Kay, J. (2004), *The Truth About Markets: Why Some Nations are Rich But Most Remain Poor*. London: Penguin.
- Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan.
- Langenberg, H. & D. van den Bergen (2009), 'Helpt economische groei in 1995-2007 door toename productiviteit, Sociaaleconomische trends', Heerlen: CBS.
- Leo XIII, *Rerum Novarum*, deel II, hoofdstuk 2. Encycliek geraadpleegd via <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=651>.
- Linden, B. van der, Tiggeleove, N. & P. van der Zeijden (2013), *Topsectoren in beeld: internationale oriëntatie topsectoren*. Zoetermeer: Panteia.
- Lucas, R., 'On the Mechanics of Economic Development', *Journal of Monetary Economics*, Vol. 22, pp. 2-42.
- Marshall, A. (1997), *Principles of Economics*. New York: Prometheus Books.
- Merkel, A. (2011), 'Bericht der Vorsitzenden der CDU Deutschlands', 24. CDU Parteitag, 15-11-2011.
- Ministerie van BZK (2013), *Rijksbrede Trendverkenning*. Den Haag: Strategieberaad Rijksbreed.
- MKB Nederland (2008), 'Wat werkgevers weerhoudt: belemmeringen voor een hogere arbeidsdeelname', onderzoek door LangmanEconomen in opdracht van MKB-Nederland.
- MKB Nederland (2015), *Kansrijk! De groeiagenda voor ondernemerschap in het mkb*. Den Haag: MKB Nederland.
- Mullainathan, S. & E. Shafir, 'Schaarste: hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen', Maven Publishing, 2014.
- National Intelligence Council (2012), *Global Trends 2030: Alternative Worlds*. Washington, DC: National Intelligence Council.
- Niebuhr, R. (2005), *Moral Man, Immoral Society*. London: Bloomsbury Publishing PLC.

- Niebuhr, R. (1996), *The Nature and Destiny of Man*. Louisville: John Knox Press.
- Nooteboom, B., W. Vanhaverbeke, G. Duysters, V.A. Gilsing & A. van den Oord (2007), 'Optimal cognitive distance and absorptive capacity', *Research Policy*, Vol. 36, No. 7, pp. 1016–1034.
- North, D.C. (1993), 'The New Institutional Economics and Development', Washington University, St. Louis. (Unpublished essay. Section I of this essay is drawn from the John R. Commons lecture given at the American Economic Association meetings in January 1992 and subsequently published in the *American Economist* (Spring 1992, pp. 3-6) under the title 'Institutions and Economic Theory'.)
- OECD (2012), *Better Skills, Better Jobs, Better Lives: A Strategic Approach to Skills Policies*. Parijs: OECD Publishing.
- OECD (2013), *OECD Skills Outlook 2013: First Results from the Survey of Adult Skills*. Parijs: OECD Publishing.
- OECD (2014), *OECD Economic Surveys: Netherlands 2014*. Parijs: OECD Publishing.
- PBL (2013), *Vergroenen en verdienen: Op zoek naar kansen voor de Nederlandse economie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Pieper, J. (2009), *Leisure, the Basis of Culture*. Ignatius Press.
- Piketty, T. (2014), *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Ploeg, R. van der & W. Vermeend (2014), 'Hoge loonkosten remmen economie', in: *De Telegraaf*, 29 maart 2014.
- Pot, F. (2012), 'Sociale innovatie: historie en toekomstperspectief', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, Vol. 28, No. 1, pp. 6-21.
- PwC (2011), 'Minerals and metals scarcity in manufacturing: the ticking time bomb'.
- Ricardo, D. (1821), 'On the Principles of Political Economy and Taxation', geraadpleegd via: <http://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP.html>.
- Ridley, M. (2010), 'When ideas have sex', geraadpleegd via: http://www.ted.com/talks/matt_ridley_when_ideas_have_sex.
- Robinson, J. (1962), *Economic philosophy: An essay on the progress of economic thought*. St. Louis: Transaction Publishers.
- Rodrik, D. (2004), 'Industrial Policy for the Twenty-First Century', CEPR Discussion Paper No. 4767.
- Rodrik, D. (2004), 'Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development', *Journal of Economic Growth*, Vol. 9, pp. 131-165.
- Rodrik, D. (2007), 'Normalizing Industrial Policy', paper prepared for the Commission on Growth and Development, September 2007

- Roose, K. (2014), 'Does Silicon Valley Have a Contract-Worker Problem?', in: New York Magazine 18-9-2014, geraadpleegd via <http://nymag.com/daily/intelligencer/2014/09/silicon-valleys-contract-worker-problem.html>.
- Safranski, R. (2003), *Het kwaad*. Amsterdam: Uitgeverij Olympus.
- Schagen, J. van, 'Hoe goed is Googles 20-procent regel?', *Management Team*, 12 mei 2011.
- Schenderling, P.J. (red.; 2010), *De toekomst van de christen-democratie in Nederland*. Zutphen: Uitgeverij Eburon.
- Schenderling, P.J. (2011), 'Kenniseconomie bedreigt vormende taak van het onderwijs'. In: *Trouw*, 15 maart 2011.
- Schumpeter, J. (1983), *Theory of Economic Development*. St. Louis: Transaction Publishers.
- Schumpeter, J. (2008), *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: HarperCollins Publishers Inc.
- Schwartz, B. & K. Sharpe (2010), *Practical Wisdom*. New York: Penguin Putnam Inc.
- Sennett, R. (2008), *De ambachtsman: de mens als maker*. Amsterdam: J.M. Meulenhoff.
- Skidelsky, R & E. Skidelsky (2013), *Hoeveel is genoeg? Geld en het verlangen naar een goed leven*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Smith, A. (2009), *Theory of Moral Sentiments*. Indianapolis: Liberty Fund Inc.
- Smith, A. (2003), *The Wealth of Nations*. New York: Bantam Dell Publishing Group.
- Solow, R.M. (1956), 'A Contribution to the Theory of Economic Growth', *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, No. 1, pp. 65-94.
- Spijkerman, C., 'BMW-werknemer 'mag' voortaan onbereikbaar zijn in vrije tijd', in: *NRC Handelsblad*, 17 februari 2014.
- Stegeman, H., Belt, R. van de, & D. Piljic (2012), 'Minder groei: Van de Grote Recessie naar de Lange Stagnatie', Utrecht: Rabobank Kennis en Economisch Onderzoek.
- Storm, S. & R. Naastepad (2008) 'Wat de commissie-Bakker weten moet', *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 93, pp. 260-263.
- Strategisch Beraad (2012), 'Kiezen en verbinden'.
- Swierstra, T. & E. Tonkens (2002). 'Klakkeloze keuzevrijheid'. In: *Christen Democratische Verkenningen*, themanummer 'Ontketening door vraagsturing?', pp. 23-33.
- Tolstoy (2008), *Twenty-three Tales*. West Valley City: Waking Lion Press. Verhaal: 'What men live by'.
- Thurik, R. (2011), 'De ondernemerschapseconomie', *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 96, pp. 260-263.
- UWV (2014), 'Informatie en communicatie: samenvatting sectorbeschrijving'.

- Van Prooijen, T.O.F. (2006), *Mens, waar ben je?*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Volberda, H. (2012), 'Rigide arbeidsmarkt kan innovatie stimuleren', *Economisch Statistische Berichten*, Vol. 97, pp. 45-49.
- Volberda, H.W. et al. (2007), *Inspelen op globalisering: offshoring, innovatie en versterking van de concurrentiekracht van Nederland*. Den Haag: Stichting Maatschappij en Onderneming (SMO).
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2006), *Een sociale vlaktaks: naar werkbare en begrijpelijke inkomstenbelastingen*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2006), *Investeren in participeren*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2011), *De ontregelde samenleving*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2012), *De woningmarkt in beweging II*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (2014), *Duurzaamheid als roeping*. Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
- Willems, D., 'Conservatism and Christian democracy: three principles of public sector reform', 2003, in: Mayer, H. & T. Bernd Stehling (red.), *German-British Relations and the Spirit of Cadenabbia*. Konrad Adenauer Stiftung, hoofdstuk 5.
- Williamson, O.E. (1985), *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: The Free Press.
- Wilthagen et al. (2014).
- WRR (2008), *Innovatie vernieuwd: opening in viervoud*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- WRR (2013), *Naar een lerende economie: investeringen in het verdienvermogen van Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Creatie en recreatie: de drijfveren van mensen om economisch actief te zijn

Naar een vitale samenleving

Dit rapport verschijnt in de serie *Naar een vitale samenleving*. Christendemocraten willen vanuit hun bronnen en waardeoriëntatie een hoopvol perspectief bieden op de grote vragen waar de samenleving voor staat. We doen dat in de rotsvaste overtuiging dat mensen en de vitaliteit van hun sociale verbanden daarbij een cruciale rol spelen.

In de nasleep van de van de zwaarste economische crisis sinds de Grote Depressie staat Nederland voor een dubbele opgave. Enerzijds zijn er mondiale verschuivingen die een grote impact hebben op de economie. Anderzijds hebben Nederlanders behoefte aan betere koppeling tussen welvaart en welzijn. De hoofdvraag van deze studie is: welke ideeën dragen bij aan een sterke Nederlandse economie ten dienste aan het goede leven? Vanuit de christendemocratie ontwikkelen we een nieuwe visie op de economie, waarbij het leidmotief is dat menselijke bloei en economische groei hand in hand gaan en elkaar nodig hebben. We werken deze visie stapsgewijs uit door te beschrijven wat mensen drijft om economisch actief te zijn, hoe economische ontwikkeling tot stand komt en wat kansen en knelpunten zijn voor de Nederlandse economie. Hieruit komen zes rode draden naar voren die we vertalen in zes veranderprincipes met bijbehorende beleidsaanbevelingen die inspelen op mondiale verschuivingen en tegelijkertijd rekening houden met het samengaan van menselijke bloei en economische groei. Zo beweegt Nederland toe naar het wenkend perspectief, namelijk een samenleving waarin (economische) waarde en (maatschappelijke) waarden onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.